

Colofon

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Vrouwen-geschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober).

Informatie op internet: www.vrouwengeschiedenis.nl

Redactie

Greetje Bijl (public relations)
Sophie Bollen (hoofdredactie)
Barbara Bulckaert (eindredactie)
Susan Hogervorst (eindredactie)
Cath van Meurs
Inge-Marlies Sanders (penningen)
Hilde Timmerman

Redactieadres

Sophie Bollen
VUB/Vakgroep Metajuridica
Pleinlaan 2
1050 Brussel
E-mail: sbollen@vub.ac.be
Tel. 02-6291495

Lidmaatschap

VVG, p/a IIAV, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam
Tel: 020-6651318; Fax: 020-6655812,
Internet: www.vrouwengeschiedenis.nl
Voor privé-personeel bedraagt de contributie €25,- per jaar (lidmaatschap); reductie-lidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder €700,- p.m.: €20,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering. Voor instellingen kost een abonnement op *Historica* €20,-. Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden. Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.
U kunt lid of abonnee worden door te bellen, door het bedrag over te maken op het VVG-girnummer 4102980, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro. Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij:

Auteurs wordt verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie. De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

Anneke Mulder-Bakker (voorzitter)
A.B.Mulder-Bakker@rug.nl
Machteld De Metsenaere (vicevoorzitter)
Machteld.De.Metsenaere@vub.ac.be
Eveline Buchheim (secretaris)
secretarisvvg@yahoo.com
Maaïke Messelink (penningmeester)
maaikemesselink@gmail.com
Annemieke Windt (website)
annemieke.windt@hetnet.nl
Evelien Rijsbosch (IIAV)
E.Rijsbosch@iiaav.nl
Renée Beukers (onderwijs)
beukers@edith.nl
Mieke de Vos

Raad van Aanbeveling van de VVG

prof.dr. (em.) Piet Blaas (EUR)
prof.dr. Hans Blom (UvA en NIOD)
prof.dr. Rosi Braidotti (UU)
prof.dr. Maria Grever (EUR)
prof.dr. Willy Jansen (KUN)
prof.dr. Paul Klep (KUN)
prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)
prof.dr. Joyce Outshoorn (RUL)
prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

Historica verschijnt met steun van het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV), www.iiaav.nl

ISSN 1382-3914

Lay-out: Pien Steringa
Diges | geschiedenis & media

Druk: Zet & Print, Naarden

Distributie: AM-groep, Hoofddorp

Foto omslag: Foto omslag: *Een Aufseherin uit kamp Vught met twee gijzelaarskinderen op haar arm. Naast haar staat Unterscharführer Walter, zonder datum. Bron: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.*

In dit nummer

/ Economische en sociale geschiedenis /

- 3 Hoererende dames en winkelende vrouwen in Amsterdam rond 1900
Esmeralda Tijhoff

/ Ierland /

- 6 Hongersnood, gender en nationaliteit in het werk van negentiende-eeuwse Ierse schrijfsters
Marguërite Corporaal

/ Oudheid /

- 9 Romeinse vrouwen en textielarbeid
Lien Foubert

/ Biografie /

- 12 Henriette van Loenen-de Bordes
Myriam Everard

/ Literatuur /

- 15 De veelzijdige carrière van Caecilia Ameye
Liselotte Vandenbussche

/ Interview /

- 18 Interview met Els Witte
Sophie Bollen

/ Tweede Wereldoorlog /

- 21 De Bijzondere Rechtspleging van het vrouwelijke burger- en bewakingspersoneel van *Konzentrationslager* Herzogenbusch
Marieke Meeuwenoord

/ Onder de loep /

- 24 De archivaris als *oral historian*
Grietje Keller

/ In memoriam /

- 26 Jannie Poelstra (1952-2008)
Marjolein 't Hart

/ VVG /

- 27 Bedenkingen bij het artikel en de uitzetting van Hilde Timmerman en Heidi Timmerman
Kitty Roggeman

/ Recensie /

- 29 *Voor Volk en vaderland. Vrouwen in de NSB, 1931-1948*
Machteld De Metsenaere

30 / Boeken en service /

Onder historicae

Valse idylle

Een beroemd citaat van de Franse fotograaf Henri Cartier-Bresson luidt: "S'il n'y a pas d'émotion, s'il n'y a pas un choc, si on ne réagit pas à la sensibilité, on ne doit pas prendre de photo. C'est la photo qui nous prend." Wat wilde dan de fotograaf die de foto op de omslag nam precies bereiken, vraag ik me af. Drie gezonde baby's, omringd met de beste zorgen en genietend van het eerste lentezonnetje vereeuwiggen? Om dit moment van geluk en onbezorgdheid achteraf te delen met de volwassenen op de foto? Of wilde hij net deze valse idylle registreren, omdat ze zo wreed en onwezenlijk is? In die laatste optie zijn niet de schattige baby's maar wel de twee volwassen de focus van de foto. Of liever: de wijze waarop ze trots en blij poseren met de kinderen, alsof het hun eigen kroost betrof. Daarbij schijnbaar vergetend wat hun verhouding is met de moeders van deze gijzelaarskinderen. Of moest je nu eenmaal een persoonlijkheidstoernooi hebben om in het concentratiekamp Herzogenbusch, ook wel kamp Vught genoemd, te willen werken? Een these die in ieder geval gevolgd werd door de onderzoekers die de dossiers van het vrouwelijke kamperspersoneel, in het kader van de Bijzondere Rechtspleging, opstelden. Maar wellicht meer een poging om het onbegrijpelijke, de gruwel van het nationaalsocialisme, te rationaliseren door de vrouwen die eraan meewerkten af te schilderen als abnormaal. En daarmee te ontkennen tot wat mensen – en dus, of beter: ja, zelfs ook vrouwen – in oorlogstijd in staat zijn. In haar artikel onderzoekt Marieke Meeuwenoord hoe vrouwelijk burger- en bewakingspersoneel uit het kamp Vught na de oorlog verantwoording voor zijn daden moest afleggen voor het Nederlandse gerecht.

In het verlengde van dit onderwerp bespreekt Machteld De Metsenaere het boek over vrouwen in de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB), van de hand van Zonneke Matthée, gewezen hoofdredactrice van dit tijdschrift. En in *Onder de Loep* brengt Grietje Keller, die dit jaar Elkie Jordans als beeldarchivaris bij het IIAV is opgevolgd, het vervolg van Zonneke Matthée's project onder de aandacht. Via mondelinge getuigenissen wil de onderzoekster de levensverhalen optekenen van Nederlandse vrouwen die actief waren in de nationaal-socialistische beweging. Dat interviews vaak een belangrijke meerwaarde leveren, bleek uit haar onderzoek naar de Belgische abortusstrijd, zo vertelt Els Witte in een interview. Ze deelt alvast één grote drijfveer met de lezers van *Historica*: de drang om te weten, via geschiedenis, hoe maatschappelijke processen uit heden en verleden werken. Ik hoop dan ook dat de artikels uit dit nummer deze honger eventjes zullen stillen. Of net aanwakkeren, het is maar hoe je het bekijkt.

Sophie Bollen

Hoererende dames en winkelende vrouwen in Amsterdam rond 1900

Thuis in de stad

“Het jonge meisje, zoowel als degenen die haar vergezelt, moet iedere opvallende kleding vermijden en doen goed, die wandelwegen te kiezen die een weinig van den rijweg, maar toch niet al te verwijderd liggen,” aldus een etiquetteboekje van Engelberts uit 1890. Aan het eind van de negentiende eeuw werd het debat omtrent de toegankelijkheid voor vrouwen tot de publieke ruimtes overheerst door de angst om als onfatsoenlijk of seksueel verdacht te worden gezien. Daarom raadden etiquetteboekjes meisjes en vrouwen aan niet alleen over straat te gaan. Een vrouw alleen op straat was onbeschermd en nodigde uit tot seksuele avances en klassenoverschrijding. Met de opkomst van het winkelen als vrijetijdsbesteding kwamen deze normen echter onder druk te staan.

/ Esmeralda Tijhoff /

De problematisering van de fysieke aanwezigheid van vrouwelijke lichamen in de stad is een gegeven dat in vrijwel elke samenleving wordt gecultiveerd. In de laatnegentiende eeuw vond in Nederland een kentering plaats in de houding tegenover de aanwezigheid van vrouwen in de publieke ruimte. In de eerste helft van de negentiende eeuw traden nette dames vrijwel niet buiten hun privédomein. Rond 1900 zien we de fatsoenlijke burgervrouw echter door de winkelstraten en promenades flaneren. Moderne verkooptechnieken en winkels faciliteerden samen met de opkomende conditoreien de toetreding van nette dames tot het straatbeeld.

Deze ontwikkeling rondom het winkelen behoort mijns inziens tot de emancipatie van de vrouw. Historici hebben het debat omtrent de toegankelijkheid van de openbare ruimte in de laatnegentiende eeuw tot nu toe gekoppeld aan de strijd om scholing, werk en politieke inspraak van vrouwen. Een belangrijk deel van emancipatie is echter ook gelegen in de verschijning van autonoom wandelende burger-vrouwen in winkelcentra en daarmee in het straatbeeld.

Winkelen is een sociale bezigheid waarbij de locatie een bijzondere plek inneemt. In de negentiende-eeuwse steden betekende winkelen een dagje uit in de stad, buiten de private sfeer van het huis. De vrouwen konden tijdens en na het winkelen in de stad thee nuttigen, lunchen met vriendinnen of een museum bezoeken. Door te winkelen doorbraken vrouwen de scheiding tussen private sfeer en publieke sfeer. De aanwezigheid van deze onbeschermden ‘blanke lilies’ in het vieze en ruige straatbeeld verontrustte tijdgenoten. Zij zagen hierin een ontwrichting van het gezin en de samenleving.

Winkels in Amsterdam

Amsterdam kende tot 1860 een economische malaise. Vanaf de jaren zeventig nam de economische groei weer toe en leefde het stadsleven

op. Het moderne winkelbedrijf kreeg in Amsterdam pas laat voet aan de grond. Parijs en Londen hadden in de eerste helft van de negentiende eeuw reeds kennis gemaakt met warenhuizen, boulevards en promenades toen in 1914 de Bijenkorf in Amsterdam eindelijk de deuren opende. De opkomst van het winkelen en het debat omtrent deze vrijetijdsbesteding nam in Amsterdam dan ook een andere koers dan in de omringende landen.

niet contant betaald, maar op rekening gezet. Niet zelden werd slechts één keer in het jaar deze rekening betaald. De te verkopen goederen waren verborgen in diepe laden en afgesloten kasten. De verkoper haalde de goederen, waarvan hij dacht dat ze de klant zouden bevallen, te voorschijn, en stalde ze dan uit om tot onderhandelingen te komen.

Het moderniseringsproces van het winkelwezen bracht grote uitverkoop, nieuwe presentertechnieken, vaste prijzen, contante betalingen, een groeiend aanbod van verschillende typen goederen onder een dak en een steeds snellere wisseling van de voorradige goederen. De eerste winkels van moderne slag plaatsten bordjes met ‘kopen niet verplicht’ om het publiek gerust te stellen. Ook de winkelstraten werden aantrekkelijker gemaakt voor bezoekers. In 1861 kwamen er doorlopende trottoirs in de Kalverstraat, een voor die tijd vooruitstrevende moderniteit. De Kalverstraat werd met het oog op de vele wandelaars tussen 1873 en

Bron: collectie foto-afdrukken, Stadsarchief Amsterdam.

De Wintertuin van Krasnapolsky, 1909.

Tot ver in de negentiende eeuw was het Amsterdamse winkelwezen sterk traditioneel van opzet. De winkels waren verregaand gespecialiseerd. Een winkel die handschoenen verkocht, had geen andere artikelen zoals hoeden of paraplu's in het assortiment. Wie een winkel binnenging, verplichtte zich bovendien stilzwijgend tot het kopen van een artikel tegen een onderhandelbare prijs. Het gekochte goed werd

1883 geasfalteerd. Vooral door de mode van de sleep aan een jurk was een stoep zonder modder voor dames een vereiste. De rok optillen om deze zo te beschermen tegen vuil werd niet door iedereen gewaardeerd. Volgens de traditionele normen mocht immers niets van de vrouwelijke enkels gezien worden. Deze etiquette was door de vuile straten vaak niet na te volgen en onderhevig aan vrijere opvattingen. Een eti- >>

quetteboekje van mevrouw E.C. de Wijs-van de Mandele uit 1896 vermeldt: “Sommige dames vinden het niet netjes om hare rokken op te nemen als de weg vuil is. Ik voor mij vind daar niets in, mits het met de noodige gratie en decensie geschiedt.”

Door de tentoongestelde goederen in de etalages en de winkels veranderde het publiek van ‘koper’ naar ‘kijker’ en nam het recreatief winkelen een vlucht. Even snuffelen in de winkels in de stad werd voor dames een geliefde tijdsbesteding. In de etalages van de winkels troffen zij naast de meest uiteenlopende goederen ook de nieuwste moderniteiten aan zoals elektrische verlichting. Zowel de inhoud van de etalages

opdrachten aan de winkeliers vanuit hun wagens. Deze praktijk was niet alleen met het oog op de eerbaarheid en het standsverschil tot stand gekomen. Gezien de onhandige kleding van vrouwen, denk met name aan de crinolines en de tere schoentjes, was het wandelen op straat bijzonder onhandig en zelfs gevaarlijk voor de gezondheid. Het korset beperkte vrouwen in hun beweging. Een vrouw van de Vrouwenbond afdeling Groningen verhaalde in haar lezing: “Als we lopen in de wind of op vuile straten, dragen we in de ene hand een vracht rokken, den andere hebben we nodig om den hoed vast te houden en moet onze man een parapluie vasthouden.”

Een reeks aan pamfletten en artikelen in de tweede helft van de negentiende eeuw bracht de tegenstrijdige belangen en opinies over hoe een burgervrouw zich diende op te stellen in beeld. In de turbulente jaren van het moderniseringsproces van de steden kregen de argumenten voor de vrijheid van burgermeisjes de overhand en werd de aanwezigheid van de ‘fatsoenlijke’ dames in het stadsbeeld al meer genormaliseerd.

Vrouwenzaken

“t Wandelen, slenteren, straatlijpen bepaalt zich tot de Kalverstraat. Daarom is deze vol van nieuwerwetsche café’s voor dames: de melk- en chocoladehuizen,” aldus een stadsomschrijving van Leo Simons uit 1891. Deze ontwikkelingen binnen de horeca zijn van uiterst groot belang geweest voor de toegankelijkheid van de stad voor vrouwen.

De simpele aanwezigheid van een fatsoenlijk en toegankelijk toilet voor dames was bijvoorbeeld een voorwaarde voor een langer verblijf in de stad. Het verpozen in koffiehuisen, melksalons, conditoreien en theehuizen vormde een belangrijk onderdeel van het winkelen en kan gezien worden als een voorwaarde voor, en een logisch gevolg van, het winkelen als vrijetijdsbesteding door dames in de late negentiende eeuw.

Om het van oudsher mannelijke terrein van de koffiehuisen begaanbaar te maken voor dames werd het interieur aangepast. In het denkbeeld van de laatnegentiende-eeuwse mensen vrouwen huiselijk van aard. Om de dames

ervan te verzekeren dat het koffiehuis in kwestie fatsoenlijk was, gingen uitbaters ertoe over huiselijk meubilair neer te zetten zoals comfortabele banken. Met name de aanwezigheid van planten werd gezien als een behoefte van vrouwen. Om dames ervan te verzekeren dat hun horecagelegenheid ‘fatsoenlijk’ was, en dus voor vrouwen toegankelijk, benadrukten de uitbaters het eerbare karakter van hun etablissement. In kranten werden vooral de melkhuizen steevast in verband gebracht met “netheid en reinheid”. In het *Algemeen Handelsblad* van 12 augustus 1884 werd bijvoorbeeld een melkinrichting omschreven die “een gezellige tuinkamer” had waar “gelegenheid [was] een glas melk te drinken.” Een nieuw melkhuis in Amsterdam had volgens het *Algemeen Handelsblad* van 3 mei 1880 zelfs “lieve boerinetjes” als bedienden. Daarnaast wist de krant te melden dat “de bloemisten Groenewegen en Co. voor een lieven bloementooi op kurkschors achter het winkelglas zorgen.”

Niet verwonderlijk dan ook dat met de groeiende aanwezigheid van vrouwen in de openbare ruimten van de stad, etablissementen overgingen tot het aanleggen van winter- en zomertuinen. In de krantenberichten en advertenties van de horeca werd de aanwezige beplanting uitvoerig aangehaald. Een dame in zo’n tuin was toch niet helemaal binnen in het koffiehuis zelf, ook al zat ze vaak overdekt. In de open zomertuinen hadden dames bovendien geen hinder van de sigaren en pijpen van de mannen. De beroemdste tuin van Amsterdam was ongetwijfeld de wintertuin van Krasnapolsky. In 1893 schreef de Franse dichter Verlaine: “[Krasnapolsky] is een etablissement waarvoor in onze moderne taal maar één woord bestaat, verbluffend; het verbazend grote café-restaurant is tot de nok toe gevuld met prachtig bloeiende chrysanthen.”

Onkiesche gebaren

En groot obstakel voor de toetreding van vrouwen tot de openbare ruimte was het risico om als prostituee te worden gezien. De opkomst van de confectiekleding vergrootte dit risico. Door de lagere kledingprijzen konden mensen zich boven hun stand kleden. In 1874 melde *Den Haag en de Hagenaar* dat “de fatsoenlijke vrouw [...] zich langzamerhand niet meer zal kunnen vertoonen zonder gevaar te lopen van in een twijfelachtig licht te komen. Immers, de onschuld is schier onherkenbaar te midden van zooveel schijnfatsoen. De geprostitueerde die in kleding en manieren al meer en meer de allures der eerbare vrouw aanneemt, maakt voor deze laatste de vrijheid harer bewegingen schier ongenietbaar.”

Volksjongeren doorbraken de afgrenzing van de verschillende klassen en standen door zich in contact te stellen met nette dames. Dit contact kon zo klein zijn als het zwaaien naar iemand of het opvangen van een glimlach van een jongedame. Een opmerking van iemand uit de laagste klasse gericht aan een respectabele dame was voor haar *altijd* een belediging, ongeacht de inhoud van de opmerking. Mevrouw

Bron: collectie foto-afdrukken, Stadsarchief Amsterdam. J. Vlieger (uitgever) en Knackstedt en Nather (fotograaf).

Twee vrouwen in de Kalverstraat, 1908.

als de voorbijgangers werden belicht. Dat gaf de Kalverstraat nog meer aanzien, en benadrukte het belang dat het fenomeen ‘zien en gezien worden’ innam in deze drukke en deftige winkelstraat.

Tot laat in de negentiende eeuw was het niet netjes om als dame van stand door de straten te lopen. De dames lieten dienstmeiden de dagelijkse boodschappen doen en winkeliers en kledingmakers kwamen vaak aan huis. Waar mogelijk lieten de dames zich rijden in rijtuigen. Vanuit dergelijke equipages hoefden de dames enkel het stukje tussen koets en winkeldeur te overbruggen. Meer nog bleven de dames in de rijtuigen zitten en deden hun bestellingen en

Bron: eigen privé-collectie Esmeralda Tijhoff.

Pst-Pst. Weekblad voor Qui s'y frotte, s'y piquel, 1896-1898. De Pst-Pst was het buurtblad van en voor de buurt YY (de Pijp) in Amsterdam.

van Zutphen van Dedem haalt in haar etiquetteboekje uit 1928 flink uit naar de “männen, opgeschoten jongens en straatbengels, [die] dagelijks de fatsoenlijke mensen hinder en ergernis aandoen! – Vrouwen in het voorbijgaan gemeene dingen zeggen, jonge meisjes met onkiesche gebaren en handtastelijkheden lastig vallen, [...] naroeppen, fluiten, krijschen, voorbijgangers hoonen, [...]”.

Een ongrijpbaar probleem waren de “fixeerende heren” zoals een onbekende brieven-schrijfster het in 1880 in het *Algemeen Handelsblad* omschreef. Deze heren hinderden de fatsoenlijke dames met hun aanhoudende blik. Het fixeren door mannen werd door vrouwen als zeer ongepast en hinderlijk ervaren. Het kwam dan ook regelmatig naar voren in klaagbrieven geplaatst in de kranten.

Uiterlijk vertoog

De mannelijke aanwezigheid in de straten was dus een bedreiging voor de vrouwelijke eer. Op het moment dat de Amsterdamse Beurs gesloten werd, kwamen mannen in groten getale de straat op. Zodoende geeft Leo Simons in zijn stadsomschrijving uit 1891 aan dat meisjes tussen drie en vier uur niet meer door de nabijgelegen Kalverstraat dienden te lopen. Het eti-

quetteboekje van E.C. de Wijs-van de Mandele uit 1896 noemt vier uur als starttijd en volgens *Herinneringen* van Aletta Jacobs (1924) was de Kalverstraat voor fatsoenlijke dames tussen twaalf en vier uur verboden terrein. Getrouwde dames konden zich in de ochtend en middag, als de mannen en volkswomen in hun kantoren en fabrieken aan het werk waren, wel alleen op straat vertonen om boodschappen te doen, maar aanbevolen werd het niet.

Beide seksen hadden bovendien een eigen tijdsspanne waarin zij zonder aanstoot te geven de melksalons konden bezoeken. Op die manier konden de juffrouwen in hun eentje zonder in diskrediet te geraken de melkhuizen en taartjeswinkels bezoeken. Deze verruimde bewegingsruimte was mogelijk door de ongeschreven wering van bepaalde groepen op gezette tijden, met name door buitensluiting van loslopende mannen en volkse lieden. Elke groep had zogezegd zijn eigen toegangstijden.

Naast het netwerk van tijdsgebonden locaties hadden dames ook de mogelijkheid en verantwoordelijkheid zelf hun eerbare ruimtes te creëren. De adviezen in etiquetteboekjes hadden vanaf de jaren 1880 mede betrekking op hoe dames met het mannelijk ongepast gedrag op straat om dienden te gaan. Meestal beperkte dit advies zich tot de tips het gedrag niet uit te lokken door geen uitbundige kleding te dragen en niet onbezorgd rond te kijken. D.E. Engelberts stelde in 1890: “De wijze hoe zich iemand op de straat beweegt, daaruit laat zich onmiddellijk den beschaafden goed opgevoeden mensch erkennen.” Een nette voetgangster stond niet stil op het trottoir, keek niet om zich heen, keek ook niet achterom en bleef met gelijkmatige pas recht vooruit lopen. Het was vooral onbehoorlijk andere mensen recht aan te kijken. Deze tactiek werd internationaal toegepast door vrouwen om zich te weren tegen de mannelijke overlast. Het Engelse blad *Girl's Own Paper* raadde de meisjes bijvoorbeeld aan altijd recht

voor zich uit te kijken als zij op straat liepen.

Engelberts besteedde in 1890 uitgebreid aandacht aan de problematiek van de geobjectiverde vrouw. Haar praktische tips zijn vandaag de dag nog bruikbaar voor vrouwen die zich be-laagd voelen op straat. “Nog onwielvoegelijker is het, om onbekende dames op straat aan te spreken. Geschiedt dat een dame, dan moet zij niet antwoorden, maar zich aan de beleediging, want zulk een is het, spoedig onttrekken. Gaat de onbescheidenheid van een onbeschaamden zelf zoover, dat hij haar evenwel niet met rust laat, maar volgt, dan mag zij in den eersten den besten winkel binnen treden of in een huis gaan, om daar eenige minuten te vertoeven. In het geloof, dat zij het doel van haar weg bereikt heeft, zal zulk een onbeschaamde meestal verdwenen zijn. Is dit evenwel niet het geval, dan neemt zij een rijtuig of wendt zich aan den eersten dienaar der politie, die haar van de lastige vervolging bevrijden zal.”

Nederlandse etiquetteboekjes benadrukten voornamelijk de taak van het meisje zich in haar kledij aan te passen. De weelderige jurken en crinolines waren voor gebruik op straat te onpraktisch en in het oog springend. Het advies de kleding simpel te houden werd gekoppeld aan het idee dat innerlijke schoonheid pas door uiterlijke eenvoud zichtbaar werd. Eenvoudige jurken en weinig decoratie benadrukten de aanwezige innerlijke schoonheid van het meisje. Het gebruik van opsmuk werd nu geassocieerd met buitensporige gelduitgaven van parvenu's en met kleinburgerlijk gedrag.

Het opkomend winkelen vergrootte en faciliteerde de aanwezigheid van burgerdames in het straatbeeld. De straat zelf was door de nieuwe winkels en horeca in theorie een overgangsgedebied geworden tussen verschillende ruimtes die voor vrouwen toegankelijk waren. Met deze functie kon de straat zelf ook een eindbestemming worden, in plaats van enkel een route naar een veilige haven. ///

Esmeralda Tijhoff is in 2007 afgestudeerd in de cultuurgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Momenteel heeft zij een eigen bedrijf in webdesign en tekstschrijven en is zij redacteur van *Lover*. Zij werkt aan een onderzoeksplan om te promoveren op de geschiedenis van het winkelen en de flaneuse in Nederland.

Literatuurlijst

- Jan Hein Furnée, 'Om te winkelen, zoo als het in de residentie heet. Consumptiecultuur en stedelijke ruimte in Den Haag, 1850-1890', in: Marga Altena, e.a. (red.), *Sekse en de city. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 22. Amsterdam 2002, pp. 28-55.
- Margrith Wilke, 'Van dienstmeiden en burgerdames. De stadstaferelen van Breitner als visuele topografie', in: idem, pp. 56-73.
- Erika Diane Rappaport, *Shopping for pleasure. Women in the making of London's West End*. Princeton, 2000.
- Judith R. Walkowitz, *City of dreadful delight. Narratives of sexual danger in late-victorian London*. Chicago, 1992.
- D.H. Engelberts, *De goede toon*. Amsterdam, 1890.
- E.C. v.d. M., *Het wetboek van mevrouw etiquette in 28 artikelen*. Utrecht 1896.
- Leo Simons, *Amsterdam in stukken en brokken*. Amsterdam, 1891.
- Van Zutphen van Dedem, *Goede manieren: nieuwe begrippen over omgangsvormen, wellevendheid en etiquette voor allen die anderen daarin willen voorgaan*. Amersfoort, 1928.

Hongersnood, gender en nationaliteit in het werk van negentiende-eeuwse Ierse schrijfsters

Herinneringen aan honger

De Grote Hongersnood van 1845 tot 1852 is een van de belangrijkste episodes uit de Ierse geschiedenis. De voedselschaarste als gevolg van de aardappelziekte doodde bijna een miljoen plattelandsbewoners en leidde tot een explosieve emigratie die gezinnen uit elkaar dreef. De verhoudingen met het moederland, Engeland, verslechterden aanzienlijk doordat de Britse regering niet voldoende ingreep naar de mening van veel Ieren. Getroffen boerenarbeiders werden bovendien door de adel van diens land gedreven omdat ze de belastingen niet meer konden betalen (MacRaïd 2) en gezinnen kwamen op straat te staan. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het trauma van de Grote Hongersnood een gewichtige rol speelt in het cultureel geheugen van Ierland, zoals blijkt uit de onafhankelijkheidspeech van dichter Patrick Pearse uit 1917: "We are willing to die as millions did during the famine years of Queen Victoria" (391). Herinneringen aan de Grote Hongersnood leefden echter vooral voort in de Ierse literatuur, vooral in het werk van schrijfsters, die zich daarbij richten op de ervaringen van de vrouw.

/ Marguérite Corporaal /

Mogelijk heeft dit te maken met het feit dat de *Famine* vrouwen uit de gegoede klassen de mogelijkheid bood om zich voor liefdadigheid in te zetten, zich zo te bevrijden van de verstikkende huiselijkheid en een belangrijke bijdrage te leveren in de publieke sfeer (Kelleher 87; Luddy 33). Een flink aantal Ierse vrouwen, van zowel protestantse als katholieke afkomst, was actief in de zogenaamde *relief societies* (Kelleher 88), zoals de *Dublin Ladies' Relief* en de *Belfast Relief Association for Connaught*. Deze vrouwenorganisaties boden hulp aan de verhongerende bevolking door het opzetten van gaarkuikens en het trainen van jonge plattelandsvrouwen voor werk in de wol- en kantindustrie (Luddy 74).

Twee bijzondere schrijfsters

De betrokkenheid van vrouwen bij de Ierse Hongersnood blijkt ook uit het aantal negentiende-eeuwse vrouwen dat over de verschrikkingen schrijft, waaronder Louisa Hoare, Elizabeth Hely Walshe en Louise Field. In tegenstelling tot veel mannelijke schrijvers die vrouwen vooral als zwakke slachtoffers van de *Famine* representeren, bedelen Ierse schrijfsters hun vrouwelijke karakters ook een rol toe als vertegenwoordigers van het nationale bewustzijn die de problemen in de Ierse samenleving adequater zouden oplossen dan de mannen. Door actieve vrouwen in hun verhaallijnen op te voeren gaan deze schrijfsters bovendien in tegen de algemene traditionele posities die vrouwen in de Ierse samenleving bekleedden als ondergeschikte echtgenotes en dochters.

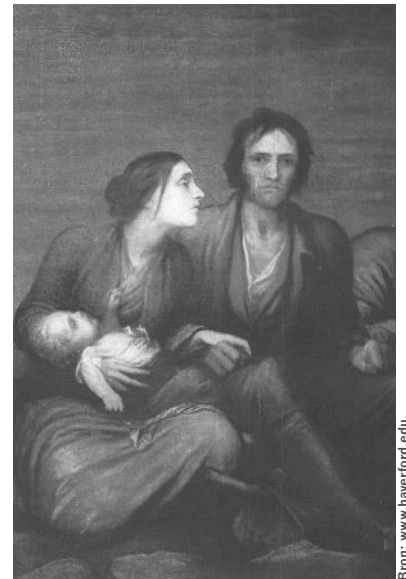
Dit is ook het geval in de romans *New Lights upon Galway* (1852), geschreven door Mary

Anne Sadlier en *Hurrish* (1886) van Emily Lawless. Beide schrijfsters hadden de hongersnood niet van nabij meegemaakt, want Sadlier had Ierland in 1844 verlaten en Lawless werd in 1845 geboren. In het schrijven over de *Famine* waren beiden dus afhankelijk van de verhalen en herinneringen die nagelaten werden door familie en vrienden aan het thuisfront enerzijds en de eerdere generatie anderzijds. Beide teksten worden echter onder de belangrijkste gerekend als het gaat om hun weergave van de Grote Hongersnood vanwege hun maatschappelijke waarde. De romans van Mary Anne Sadlier worden niet tot de Engelstalige literaire canon gerekend vanwege hun sterk propagandistisch katholicisme, maar zijn vooral van wezenlijk belang in de context van de Ierse immigratie naar de Verenigde Staten. Hoewel verscheidene auteurs toentertijd over emigratie en hongersnood schreven, heeft Sadlier het grootste literaire oeuvre over de Grote Hongersnood nagelaten en verdient daarom alle aandacht. Sadlier trachtte met haar werk een stem te geven aan de getraumatiseerde Ierse immigranten van haar generatie die de honger hadden meegemaakt. Tevens probeerde ze met haar romans zoals *New Lights* haar Iers-Amerikaanse lezerspubliek te mobiliseren voor materiële en politieke steun aan Ierland (Fanning 2000, 118-19). Emily Lawless verdient ook een plaats in dit artikel, omdat zij tot de belangrijkste schrijvers uit haar tijd behoorde die het cultureel geheugen over de Ierse geschiedenis vorm gaf. Zo schreef ze de historische romans *Maelcho* (1894) en *With Essex in Ireland* (1890) die zich in de zeventiende eeuw afspelen, maar ook non-fictie over het Ierse verleden, zoals *Ireland; a Study* (1885). Voor haar roman waarin de hongersnood aan bod komt, *Hurrish* (1886), kreeg Lawless meer erkenning dan Sadlier voor haar werk en vooral het politieke belang van haar

tekst werd benadrukt. Zo prees de Britse premier Gladstone de roman voor het genuanceerde, realistische inzicht dat het werk gaf in de problemen in Ierland tussen de protestantse landeigenaren en de katholieke landarbeiders (Patten 285).

Verskillende benaderingen

De achtergrond van de twee schrijfsters zou haast niet verschillender kunnen zijn. Sadlier werd geboren als Mary Anne Madden, groeide op in een katholiek middenklassegezin dat zijn fortuin verloor en zag zich na de dood van haar vader genoodzaakt om een toekomst in Canada te zoeken. Met haar man, uitgever James Sadlier, verhuisde ze naar de Verenigde Staten waar ze schreef ze voor de *Boston Pilot* en de *New York Tablet*, kranten die zich richtten op de Ierse immigranten. Ze toonde zich bovendien een voortvechtster van Ierse onafhankelijkheid (Fanning 2000, 114-117). Emily Lawless daarentegen was de dochter van de gegoede protestantse Lord Cloncurry en haar broer Edward was een landeigenaar die zich

George Watts, *The Irish Famine, 1849-50*.

keerde tegen de *Land League*, de organisatie die in de jaren 1878-1882 zich inzette voor het verbeteren van de positie van de belasting betalende boeren. Hoewel Lawless nationalistische gevoelens had, was zij tegen zelfbeschikking van Ierland, omdat zij de tijd nog niet rijp achtte

te voor onafhankelijkheid van Groot-Brittannië (Patten 286).

De grote verschillen in achtergrond tussen Sadlier en Lawless hebben zeker hun sporen nagelaten in hun beider romans. We kunnen dan ook zeggen dat beide auteurs hun teksten als een politiek statement gebruiken. De roman van Lawless speelt zich af rond 1860 waarbij de hongersnood van de jaren veertig en vijftig een enorme schaduw werpt over de sociale verhoudingen. Door het trauma dat de bevolking heeft opgelopen tijdens de hongersnood is er sprake van enorme wraakzucht bij de arme boeren en de dreiging van wederom een periode van voedseltekorten maakt de situatie er niet beter op. Hurrish, een Ierse landarbeider, probeert op goede voet te leven met zijn landeigenaar Pierce O'Brien en afstand te nemen van de spanningen tussen de katholieke landarbeiders die grond pachten van de protestantse landeigenaren. De laatstgenoemde zijn vaak van Engelse afkomst zijn en hun families zijn grondeigenaar geworden tijdens, ondermeer, Oliver Cromwells campagne van etnische zuivering en landonteigening in 1649. Lawless veroordeelt het geweld tegen landeigenaren dat uit het hongersnoodtrauma voortvloeit, omdat veel arme Ieren door de landeigenaren uit hun gehuurde huis werden gedreven. Een van haar sympathiekste personages, Phil Rooney, zegt dat het land niet gebaat is bij voortdurend conflict: *"The time had now come when what the country wanted was peace and quietness"* (30). Bovendien noemt de alwetende verteller het aanwakkerende radicale nationalisme een *"elusive Will of the wisp"* (153) dat de normaliter vreedzame bevolking tot misdaad aanzet. Tevens schildert Lawless de landeigenaar Pierce O'Brien af als een *"father and protector of the people"* (123) die net zo erg lijdt onder de naderende voedselschaarste als de boerenarbeiders en die zijn best moet doen om de eindjes aan elkaar te knopen.

Sadliers roman speelt zich juist ten tijde van de Grote Hongersnood af. Het gezin van Bernard O'Daly dat vroeger welvaart kende, is enorm getroffen door de mislukte oogst en kan derhalve de huur niet meer betalen aan hun landeigenaar Mr Ousely. Deze Mr Ousely heeft een enorme hekel aan de katholieke boerenarbeiders, verdedigt de Engelse overheersing en ondersteunt de verspreiding van het protestantisme in Ierland als een manier om de Ieren verder onder de duim te krijgen. In Sadliers roman komt hij er slecht vanaf. Ousely toont geen begrip voor achterstallige betalingen, scheldt op de verzwakte en zieke Honora O'Daly die om uitstel komt vragen, terwijl zijn eigen ontbijttafel goed gevuld is: *"...and a large tray of buttered toast was placed on a steamer close by, awaiting the time appointed for its demolition"* (84). Sadlier uit bovendien haar woede over de, veelal Engelse, protestantse evangelisten, *Jumpers*, die misbruik maken van de fysiek verzwakte katholieke bevolking door hen van voedsel te voorzien in ruil voor bekering. Hierbij toont Sadlier vooral de berooide moeders die het niet kunnen aanzien hoe hun

Aanval op een aardappelwinkel tijdens de Grote Hongersnood.

kinderen honger lijden als slachtoffer. Zo laat ze zien hoe de weduwe Katty Boyce een gemakkelijke prooi is voor de zendelingen omdat ze haar kinderen niet wil zien sterven: *"...but last Saturday week, Mr Fanagan, that gives out the soup began to me in style, an' he said if I didn't let my name be put down in the book as a Protestant', I might go far enough before he'd be servin' me every day"* (18).

Vrouwen en de Ierse kwestie

Zowel Sadlier als Lawless laten een duidelijke politieke mening horen als het gaat om het trauma van de hongersnood en het Ierse verzet tegen de koloniale machthebber Engeland. Lawless pleit voor een vreedzame oplossing van de gespannen verhoudingen, terwijl Sadlier zich uitsprekt tegen de onderdrukking van de Ieren, hun geloof en cultuur door de Engelsen. Hoewel beide vrouwen zich met de Ierse kwestie bemoeien in hun romans, doen zij dit wel vanuit een voor die tijd acceptabel vrouwelijk perspectief. De twee schrijfsters benadrukken voornamelijk het effect van de Grote Hongersnood respectievelijk de gespannen nasleep ervan op het gezinsleven. In *Hurrish* leiden de wraakzuchtige, nationalistische gevoelens onder de bevolking ertoe dat de vreedzame Hurrish lijnrecht tegenover zijn moeder Bridget komt te staan, een *"ardent patriot"* (6), een verstockte nationaliste, die fel uithaalt naar de protestanten en deze het liefst vermoord ziet worden. Bridget is een oude vrouw die van haar zoon Hurrish verlangt dat hij zich mengt in de opstand tegen het Britse gezag. In dat opzicht lijkt ze op Cathleen Ni Houlihan, een mythische oude, rondzwerfende vrouw die symbool staat voor het gekoloniseerde Ierland en die aan de zonen van Ierland vraagt om haar zaak te behartigen en voor haar te vechten (Innes 130-31).

In *New Lights on Galway* toont Sadlier hoe een gezin waar eerder het huis gevuld was met etenswaar, geen broodkorst meer heeft om de kinderschare te voeden: *"In vain did she look*

for the fitches of bacon and goodly hams, and smoked heads, which in other days hung suspended from the smoke-blackened rafters" (57). Bovendien lijdt de hongersnood er niet alleen toe dat Honora verscheurd wordt door schuldgevoelens ten aanzien van haar kinderen, maar ook door het verlies van de veilige thuishaven. De verzwakte Honora komt te overlijden en Bernard O'Daly en zijn kinderen worden vervolgens door Ousely uit hun onderkomen gedreven terwijl ze geen huisraad meer mee mogen nemen.

Het is niet opzienbarend dat Sadlier zo veel aandacht besteedt aan het moederschap in haar vertelling over de Grote Hongersnood, want in de Ierse literatuur uit die periode werd die inktzwarte episode vaak uitgebeeld door een wegwijnende moederfiguur die niet meer voor haar kinderen kon zorgen. John Keegans gedicht *"The dying mother's lament"* (1847) is slechts een van de vele teksten waarin een verhongerende moeder haar kinderen ziet sterven. Wel vrij bijzonder is het feit dat Sadlier een van haar belangrijkste karakters, de jonge Eleanor Ousely, een belangrijke spreekbuis maakt voor haar aanklacht tegen de landeigenaren, waaronder haar eigen vader. De jeugdige Eleanor voldoet compleet aan het Victoriaans Ierse ideaal van vrouwelijkheid: ze is bedachtzaam, wijdt zich aan typisch vrouwelijke bezigheden zoals het lezen van romans en het schetsen en heeft een groot inlevingsvermogen. Zo leeft ze enorm mee met de slachtoffers van de hongersnood in de nabije omgeving: *"I was just thinking of the very great contrast which there is between our condition and that of the rich people from whom my father draws his income"* (85).

De aisling-figuur

Eleanor doet denken aan de maagdelijke *aisling*, een lieflijke Ierse vrouwenfiguur die beschermd moet worden en die vaak symbool staat voor Ierland (Innes 16). Echter, in tegen-

Bron: http://en.wikipedia.org/wiki/Irish_Potato_Famine.

Tekening van een zekere Bridget O'Donnel, die tijdens de Grote Hongersnood uit haar huis werd gezet en twee kinderen verloor. Haar verhaal haalde de *Illustrated London News* in 1849.

stelling tot de *aïsling* heeft Eleanor niet zelf bescherming nodig, maar biedt zij juist bescherming aan anderen, in dit geval de verhongerde boeren: “*She was the protectress of her father's poor tenantry, their advocate, and their benefactress*”(180). Terwijl Mr Ousely wanbetalers uit hun huis laat zetten en de verspreiding van het protestantisme in Ierland ondersteunt, gaat Eleanor tegen het beleid van haar vader in door de landarbeiders materiële en emotionele hulp te bieden, door respect te tonen voor hun geloof en door de katholieke kerk te omarmen. In het geheim doet ze communie en trouwt ze bovendien, tegen de wil van haar vader, met de eveneens bekeerde Engelse baron James Trelawney, die haar steunt in haar kritiek op de grootgrondbezitters.

Hoewel Eleanor enorm geliefd wordt door Ousely en veel invloed op hem uitoefent als de “*reigning sovereign over her father's affections*”(95), voelt zij zich gedwongen om ongehoorzaam te zijn aan haar vader. Een interessant gegeven is dat Sadlier een verband suggereert tussen het huiselijke leven en de publieke wereld door Ousely neer te zetten als een man die zich in beide omgevingen als een tiran gedraagt. Hij is niet alleen wreed en meedogenloos ten opzichte van de landarbeiders, maar ook tegenover zijn vrouw van wie hij geen tegenspraak duldt: “*Hold your silly tongue*”(373). Volgens Eleanor is haar opstand tegenover zijn vaderlijke gezag dan ook verdedigbaar: “*Tyranny may be carried so far that disobedience may become lawful*”(370). Eleonors weerstand tegen haar positie als dochter druipt tegen de normen van die tijd in, maar roept vooral sympathie op: niet alleen doordat Eleanor het standpunt vertegenwoordigt dat

Sadlier ook voorstaat, maar vooral ook omdat ze boven alles traditioneel vrouwelijk blijft. Haar bemoeienis met het beleid van haar vader en de *Jumpers* vloeit voort uit het feit dat de discussies hierover aan het thuisfront plaatsvinden, waar Ousely menig gast ontvangt. Het huiselijke leven is daarmee geen afgesloten wereld, maar sterk verbonden met het politieke debat.

In *Hurrish* zien we eveneens dat een traditioneel vrouwelijk karakter tegen de verwachte manvrouwverhoudingen ingaat uit een politieke overtuiging die overeenkomt met die van de schrijfster. Alley Sheehan, een wees die door Hurrish in het gezin is opgenomen, is veel meer een *aïsling*-achtig karakter dan Sadliers Eleanor. Ze wordt omschreven als fragiel, bescheiden en kuis, en kan niet goed voor zichzelf opkomen als de wrede Bridget haar slecht behandelt. Bovendien kan ze enorme emotionele spanningen niet aan. Alley is sinds jaar en dag verloofd met de veel welvarendere Maurice Brady. Door een ongeluk tijdens een ruzie met Hurrish vindt de broer van Maurice, de gehate landeigenaar Mat Brady, de dood en Hurrish probeert zijn betrokkenheid daarbij geheim te houden. Maurice verdenkt Hurrish van moord op zijn broer en denkt dat Alley, als beschermeling van Hurrish, hier meer van af weet. Als hij haar ondervraagt over de moord op zijn broer, wordt de situatie Alley te veel en krijgt ze een flauwte: “*The concentrated anguish of the last two hours, and now Maurice's sudden unkindness, were too much for her. She fell back half fainting upon the rock, and lay there white as a little ghost*”(88). Maar Alley kan op een cruciaal moment in de plot goed weerstand bieden aan de druk die Maurice op haar uitoefent om zijn kant te kiezen wanneer hij Hurrish in blinde woede heeft neergeschoten. Alley laat zich niet door Maurice als zijn bezit behandelen ook al zal ze met hem trouwen, en, met “*a wonderful amount of passive courage*”(164),

weigert zij zich achter Maurices wraakzucht te scharen, die zich richt op Hurrish. Ze draait Maurice letterlijk de rug toe omdat zij zich niet kan vinden in zijn agressie, hem in vertwijfeling achterlatend: “*The little, humble, insignificant girl [...], had become a terrible power*”(189). De relatie tussen beide geliefden wordt zo verbroken, omdat Alley, net als Lawless zelf, voor vrede in de gemeenschap pleit en zich tegen geweldpleging keert.

Het moment waarop Alley zich van haar krachtigste kant laat zien en duidelijk voor haar mening uitkomt, is slechts van korte duur. Kort na het incident vertrekt Alley Sheehan naar een klooster om non te worden. De invloed die zij eventueel had kunnen uitoefenen op de maatschappij wordt zo letterlijk ingeperkt door de muren van het klooster, alsof Lawless geen verdere rol voor de vrouw ziet weggelegd in het publieke debat. Een zelfde lot buiten het politieke leven in Ierland wacht Eleanor Ousely. De lezer verneemt dat zij na haar huwelijk met Trelawney naar Engeland vertrekt en zich wijdt aan het gezinsleven en moederschap. Haar potentie om de arme Ierse boeren verder te helpen komt helaas niet tot bloei en ze wordt in een traditionele vrouwenrol teruggebracht.

Hoewel in de plot van beide romans het oplossen van de problematiek rond hongersnood en onafhankelijkheid hiermee uiteindelijk een mannenzaak blijft, geven zowel Sadlier als Lawless ruimte voor een vrouwelijk perspectief op de Ierse kwestie, zowel wat hun personages als hun eigen opvattingen betreft. De jonge vrouw Alley symboliseert de wil om voor vreedzaamheid te kiezen, terwijl de oude Bridget, net als veel mannelijke personages, voor de polemiek staat. In Sadliers roman zijn het juist de vrouwen die, in tegenstelling tot veel mannen, door middel van liefdadigheid en het uitspreken van nationalistische sentimenten, het land naar een hoger plan proberen te tillen. ///

Marguërite Corporaal promoveerde in 2003 op het proefschrift ‘*Wicked Words and Virtuous Voices: The Reconstruction of Tragic Subjectivity by Renaissance and Early Restoration Women Dramatists*’ aan de Rijksuniversiteit Groningen. Van 2004-2007 doceerde zij aan de Universiteit Leiden en momenteel is ze universitair docent Engelse Letterkunde aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Literatuurlijst

- Charles Fanning, *The Irish Voice in America*. Lexington, 2000.
- C.L. Innes, *Woman and Nation in Irish Literature and Society, 1880-1935*. Athens, Georgia, 1993.
- John Keegan, ‘The Dying Moher’s Lament’ (1847), in: Reverend J. Canon O’Hanlon, *Legends and Poems by John Keegan*. Dublin, 1917, p. 501.
- Margaret Kelleher, *The Feminization of Famine*. Cork, 1997.
- Emily Lawless, *Hurrish* (1886). Belfast, 1992.
- Maria Luddy, *Women and Philanthropy in Nineteenth-Century Ireland*. Cambridge, 1995.
- Donald M. MacRaild, *The Great Famine and Beyond: Irish Migrants in Britain in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Dublin, 2000.
- Eve Patten, ‘With Essex in India?: Emiy Lawless’s Colonial Consciousness’, in: *European Journal of English Studies* 3.3., 1999, pp. 285-97.
- Patrick Pearse, ‘I Am Ireland’, in: Stephen Regan, in: *Irish Writing: An Anthology of Irish Literature in English, 1789-1939*. Oxford, 2002.
- Mary Anne Sadlier, *New Lights on Galway* (1852). New York, 1895.

Romeinse vrouwen en textielarbeid

De kracht van het weefgetouw

Van Doornroosje die zich prikt aan het spinnewiel tot kantklossende vrouwen als toeristische attractie in Brugge: al eeuwen bestaat er een nauwe relatie tussen vrouwen en textielarbeid. In de antieke samenleving stond textielarbeid nagenoeg synoniem voor vrouw-zijn. Wie zich de kunde van het weven eigen had gemaakt, mocht zich een voortreffelijke vrouw noemen. In het antieke Rome maakten mannen van de hoogste sociale klassen vaak een onderscheid tussen 'goede' en 'slechte' vrouwen. Er was een gedragsmodel voor vrouwen van de elite: ongeschreven regels die bepaalden wanneer een vrouw lof of kritiek verdiende. Het weefgetouw gold daarbij als een belangrijk criterium.

/ Lien Foubert /

In Romeinse mythes en legendes zijn spinnende en wevende vrouwen alomtegenwoordig. Het lot van elke mens lag in handen van drie schikgodinnen die zijn of haar levensdraad spinnen. Textielarbeiders stonden onder de bescherming van de godin Minerva: wie zich de technieken van het weefgetouw meester wilde maken, wendde zich tot haar. Volgens de legende had Romulus, de stichter van Rome, de verantwoordelijkheid over alle weefactiviteiten aan de vrouwen van de stad toevertrouwd. En het begin van de roemrijke Romeinse republiek ten slotte, ging gepaard met het lot van de deugdzaam Lucretia, die door haar werk aan het weefgetouw ongewild de lust opwekte van Sextus Tarquinius, zoon van de laatste, tirannieke, koning van Rome. Het beeld van vrouwen die aan textielarbeid deden was met andere woorden niet ongewoon in het Romeinse denken. Ook in de dagelijkse praktijk was het weefgetouw alomtegenwoordig. In dit artikel wil ik de rol die textielarbeid in het dagelijkse leven van aristocratische vrouwen in Rome speelde toelichten. Zoals zal blijken golden de weefactiviteiten van een vrouw als belangrijke criteria bij het vormen en vrijwaren van haar reputatie. De status van een aristocratische vrouw hing nauw samen met het weefgetouw.

Textielarbeid en de dagelijkse praktijk

Textielarbeid speelde een grote rol in het dagelijkse leven van elke vrouw. Vanaf ongeveer de tweede eeuw voor Christus was een doorsnee Romeins gezin georganiseerd rond een villa. Alle activiteiten stonden er in dienst van de zelfvoorziening. Gewassen en dieren die er werden geteeld, waren voor een groot deel bedoeld om de gezinsleden en aanwezige arbeiders te voeden. Om iedereen te kleden moest er aan textielarbeid worden gedaan. De verantwoordelijkheid hiervoor rustte doorgaans in de

handen van de vrouw des huizes. In welgestelde families deden slavinnen de wolarbeid en hoefde de meesteres enkel het toezicht te doen.

Elke vrouw moest zich in ieder geval bekwaamen in de verschillende technieken van het proces. Wanneer een Romeinse vrouw huwde en bijgevolg *matrona* werd, moest zij kunnen aantonen dat ze deze technieken meester was. Haar wollen bruidsjurk moest op een archaisch verticaal weefgetouw worden gemaakt. Daarnaast moest zij of een van haar dienaresen tijdens de processie naar het huis van de toekomstige echtgenoot een spinklos en spinstok meedragen. Bij aankomst versierde de bruid ten slotte de voordeur van haar toekomstige woning met wollen draden.

Ook tijdens de rest van haar leven zouden haar activiteiten aan het weefgetouw deel uitmaken van hoe de buitenwereld haar zag. Duidelijke verwijzingen hiernaar vinden we terug in de grafcultuur. In de Romeinse dodencultus stonden positieve herinneringen centraal. Wie een goed en waardig leven had geleid, verdiende het na zijn of haar dood geëerd te worden. De symbolen op een vrouwengraf verwezen naar gebeurtenissen die haar leven het meest hadden getypeerd. Afbeeldingen van haar echtgenoot of van haar kinderen maakten daar deel van uit. Daarnaast gebruikte men dikwijls ook verwijzingen naar wolbewerking. Op de grafstèles verschenen dan voorstellingen van manden waarin werkinstrumenten uit het textielproces werden bewaard of van de overle-

den vrouw met een spinstok in haar hand. Meer nog dan op grafreliëfs doken wevende vrouwen op in de bijhorende grafopchriften. Net zoals vandaag, gaven antieke grafteksten niet zozeer een historische werkelijkheid weer. De manier waarop men de overledene beschreef, was net zozeer bedoeld als eerbetoon aan de persoon in kwestie, als aan de rouwende familieleden. Vaak herkennen we in de teksten de hand van een echtgenoot, een vader, zoon of ander familielid die aan de buitenwereld wilde bevestigen dat de overledene zich aan het traditionele gedragspatroon had gehouden. Wanneer het een vrouw betrof, wilde men vooral meedelen dat zij het leven had geleid van een ideale matrone (of dit nu strookte met de waarheid of niet). Een voorbeeld van zo een grafscript dateert uit de tweede eeuw voor Christus en vertelt het verhaal van een zekere Claudia: "Vreemdeling, wat ik te zeggen heb, is weinig. Blijf even staan en lees verder. Hier is het droeve graf van een knappe vrouw; haar ouders noemden haar Claudia. Zij hield met heel haar hart van haar man en bracht twee kleintjes voort. Een van hen liet zij op aarde achter, de ander brengt zij

Bron: <http://www.gaziantepmuzesi.gov.tr>

Grafreliëf: koppel met spinstok in de hand, Gaziantep Museum, Turkije.

in de aarde onder. Prettig was haar manier van spreken en bevallig haar tred. Ze waakte over het huis en maakte wol. Ik heb gezegd. Ga heen." (*Corpus Inscriptionum Latinarum* 6.15346, 2^e eeuw voor Christus)

Het verhaal van een zekere Amymone wijkt hier weinig van af en beklemtoont eveneens het >>

belang van textielarbeid in het leven van vrouwen: “Hier ligt Amymone, de echtgenote van Marcus. Ze was rechtschapen en zeer mooi, bewaard in het bewerken van wol, vroom, deugdzzaam, eenvoudig, zedig en ze bleef thuis.” (*Inscriptiones Latinae Selectae* 8402, ongedateerd)

De gelijkaardige portretten van Claudia en Amymone doen vermoeden dat het hier om geïdealiseerde voorstellingen gaat. Met het verstrijken van de jaren hadden de Romeinen zich een idee gevormd van hoe een aristocratische vrouw er idealiter moest uitzien. Allereerst moest een vrouw een behendige huisvrouw zijn. Het bewerken van wol was de huishoudelijke taak bij uitstek die met een voortreffelijke matrone werd geassocieerd. Daarnaast kreeg ze onder andere de zorg over de huisvoorraad en de organisatie van de huisslaven toevertrouwd. Op de tweede plaats moest een vrouw een trouwe echtgenote zijn. Ze moest een deugdzzaam leven leiden en mocht nooit in opspraak komen. Hoewel een huwelijk uiteraard uit twee personen bestond, was de vrouw voor het grootste deel verantwoordelijk voor het slagen ervan. Een harmonieus huwelijk was geen evidentie en het prijzen waard. Men sprak dan over de aanwezigheid van *concordia* of eensgezindheid tussen man en vrouw. In de beeldhouwkunst werd dit ideaal uitgebeeld door het echtpaar voor te stellen terwijl ze elkaanders rechterhand vasthouden.

Het doel van elk huwelijk was het voortbrengen van kinderen. Een vrouw droeg de verantwoordelijkheid over de toekomst van de stad, aangezien zij toekomstige burgers en leiders moest baren. Wanneer de echtgenote van een man onvruchtbaar bleek te zijn, was dit dan ook voldoende reden om haar te verstoten of van haar te scheiden. Van een moeder werd verwacht dat zij haar kinderen onvoorwaardelijk steunde. Zij moest zich toeleggen op hun opvoeding en helpen bij het zoeken naar geschikte huwelijkspartners. Later moest ze haar dochter bijstaan tijdens haar huwelijk of zwangerschap en kon een zoon op haar steun rekenen tijdens zijn politieke carrière. Een ideale relatie tussen een moeder en haar kinderen uitte zich in wederzijdse *pietas* of respect en loyaliteit.

Ten slotte moest een vrouw ook aandacht besteden aan haar uiterlijk. Natuurlijke schoonheid speelde in haar voordeel, maar een vrouw die te veel aandacht aan haar uiterlijk besteedde, keurde men af. Romeinse vrouwen van de elite stonden voor een moeilijke opdracht. Enerzijds verwachtten mannen dat ze de eeuwige schoonheid bezaten. Vrouwen die ouderdomskwalen vertoonden, waren vaak het onderwerp van spottichten of grappen. Anderzijds associeerde men make-up en andere schoonheidsproducten eerder met de lagere klassen. Dit hield vrouwen niet tegen om allerlei poeders en crèmes te gebruiken, maar het was essentieel om dit stiekem en met mate te doen.

Het meest kenmerkende voor een matrone was haar kledij. Wanneer een Romeinse vrouw het huis verliet, droeg ze een *stola*, die tot op de

grond reikte. De lengte van het kledingstuk was niet onbelangrijk. Alleen de echtgenoot had het recht om naar de enkels van zijn vrouw te kijken. Korte kledingstukken waren dan ook typisch voor prostituees en aan lager wal geraakte vrouwen. Boven de *stola* droeg ze een *palla*, een soort sjaal die ze als een sluier over het hoofd kon trekken. De kledij van een matrone

naar een gespecialiseerde textielindustrie. Er is sprake van *fullones* (vollers), *infectores* (ververs) en *lanarii*. We weten niet precies wat deze laatste deden, maar dat het iets met *lana* (wol) te maken had, is duidelijk. Rome evolueerde weg van de agrarische maatschappij die ze ooit was geweest. Voor het eerst was de textielproductie niet langer uitsluitend het werk-

Bron: <http://www.flickr.com/photos/mpardy/2442822570/>

Echtpaar symboliseert concordia. Italië, ca. 160-170 na Christus (Museo Ducale di Mantua).

verwees naar haar sociale status en herinnerde haar omgeving eraan dat ze gehuwd en bijgevolg ‘verboden terrein’ was.

Luxe en decadentie

Het ideaalbeeld voor vrouwen bleef ook na de tweede eeuw voor Christus van toepassing en veranderde nauwelijks. De positie van vrouwen in de samenleving veranderde echter wel. Het Romeinse rijk breidde vanaf de derde eeuw voor Christus steeds verder uit. Veroveringen in het Oosten zorgden voor toenemende welvaart in Rome zelf. Goud, slaven, specerijen en andere luxe producten vonden hun weg naar de stad. Welgestelde Romeinse gezinnen hoefden niet langer aan zelfvoorziening te doen en konden de hulp van gespecialiseerde arbeiders inroepen. De nauwe relatie tussen de gezinsswoning en wolarbeid werd langzaam opgeheven. Vanaf de derde eeuw voor Christus duiken in de bronnen steeds vaker woorden op die verwijzen

terrein van vrouwen. Welgestelde vrouwen begaven zich steeds vaker buitenshuis. Ze gingen met hun echtgenoten naar feestjes en stonden klaar om ook zelf als gastvrouw op te treden. Daarnaast namen vrouwen deel aan publieke ceremonies of optochten en mochten ze soms hun echtgenoot vergezellen op diplomatieke missies. Vrouwen uit de elite konden zich steeds vrijer bewegen. Ondanks deze vooruitgang werden ze echter nog steeds met het traditionele ideaalbeeld geconfronteerd.

Niet alle Romeinen waren tevreden met deze gang van zaken. Sommigen dachten met weemoed terug aan de goede oude dagen. Zij zagen de toenemende luxe met lede ogen aan en bekritiseerden iedereen die zich liet verleiden door de oosterse verlokkingen. Volgens de conservatieve Romeinen waren de vrouwen van de elite verantwoordelijk voor het morele verval. Hun wispelturige aard en zwakke karakter hadden ervoor gezorgd dat zij als eersten de luxe-

goederen omarmden, waarna ook de mannen eraan ten prooi vielen. Als symbool voor de neerwaartse spiraal werd vaak verwezen naar de verwaarlozing van de wolbewerking.

Een voorbeeld hiervan komt uit de pen van de Latijnse auteur Columella uit de eerste eeuw na Christus. Hij schreef een traktaat (*De re rustica*) over de Romeinse agricultuur waarin hij onder andere uiteenzette hoe een Romeins landgoed geleid en georganiseerd moest worden. In zijn traktaat had hij ook aandacht voor de rol van de vrouw binnen het huishouden. Columella betreurde de dagelijkse gang van zaken en bekritiseerde het gedrag van zijn vrouwelijke tijdgenoten: “Zowel bij de Grieken als later bij de Romeinen, tot op de dag die onze eigen vaders zich nog kunnen herinneren werd het huishouden door gehuwde vrouwen gedaan. Echtgenoten trokken zich terug bij het haardvuur en konden alle zorgen naast zich neerleggen terwijl ze uitrustten van hun publieke taken. (...) Tegenwoordig echter verliezen vrouwen zich in luxe en ijdelheid, en willen ze zelfs niet de supervisie op de wolbewerking uitoefenen. Ze hebben een hekel aan huisgemaakte kleren en hun hebzucht kan enkel gestild worden door bergen geld en bijna het volledige inkomen van hun echtgenoot.” (Colum. 12 Praef.7-9)

Textielarbeid als politiek machtsmiddel

Uit alle bronnen blijkt dat het weefgetouw een krachtig symbool was in de visualisering van vrouwenlevens. In de loop van de Romeinse geschiedenis werd meermaals duidelijk dat het eveneens dienst kon doen als politiek machtsmiddel. Het weefgetouw was als symbool krachtig genoeg om een belangrijke rol te spelen bij het bekritisieren van de reputaties van politici en vrouwen van politici.

Om politici onderuit te halen probeerde men dikwijls hun echtgenotes in een slecht daglicht te plaatsen. Het was immers de taak van elke Romeinse man om zijn vrouwelijke verwanten onder controle te houden. Wanneer hij hier niet in slaagde, kon men zich vragen stellen over zijn capaciteiten: was zo iemand dan wel in staat een land te besturen? Heel wat beschrijvingen van Romeinse vrouwen moeten dan ook in deze context bestudeerd worden.

Een duidelijk voorbeeld van dit mechanisme is de propagandastrijd tussen Marcus Antonius en Octavianus. De eerste eeuw voor Christus stond bol van de burgeroorlogen. Rijke senatoren probeerden elkaar te overtreffen en verlangden naar de hoogste trede op de politieke ladder. De moord op Julius Caesar in 44 voor Christus stortte Rome en haar burgers in de zoveelste politieke crisis. Aanvankelijk leek het alsof Caesars generaal, Marcus Antonius, de strijd zou winnen, maar geheel onverwacht werd de machtspositie van deze ervaren veertiger in twijfel getrokken door de tiener Octavianus. Als aangenomen zoon van Julius Caesar meende hij recht te hebben op een plaats aan de top. Publiek geruzie en tijdelijke verzoeningen

Bron: http://commons.wikimedia.org/wiki/Image:Roman_woman_Glyptothek_Munich_377.jpg

Matrone met stola en palla. Italië, ca. 100-110 na Christus (Glyptothek München).

maakten dat de spanning in Rome te snijden was. Uit de literaire bronnen blijkt dat de vrouwelijke familieleden van beide mannen regelmatig tussenbeide moesten komen. In een ultieme verzoeningspoging huwde Marcus Antonius met Octavia, de zus van Octavianus. Dit mocht echter niet baten. Antonius zou uiteinde-

lijk voor zijn minnares Cleopatra kiezen en Octavia verstoten, waardoor beide rivalen lijnrecht tegenover elkaar kwamen te staan.

Octavianus profileerde zich als een echte Romein die respect had voor de traditionele waarden en tradities. Marcus Antonius, aan de andere kant, schilderde hij af als een dronkelap en slapjanus, als iemand die de controle over zijn vrouwen had verloren. Octavianus daarentegen zorgde er naar eigen zeggen voor dat zijn vrouwelijke verwanten in het gareel liepen. Zijn vrouw en zus stonden allebei gekend om hun weefactiviteiten. Later zou hij beweren dat hij zich persoonlijk inliet met de opvoeding van zijn dochter en kleindochters. Alle meisjes uit zijn familie werden verplicht de technieken van de wolbewerking te leren. Bovendien proclameerde hij dat hij enkel kleren droeg die door een van zijn familieleden waren gemaakt. Dit beeld staat in schril contrast met dat van Marcus Antonius' eerdere echtgenote Fulvia en dat van zijn minnares Cleopatra. De slechte reputatie van deze vrouwen komt vooral voort uit Plutarchus' biografie van Antonius. Omdat deze auteur gedeeltelijk steunde op de autobiografie van Octavianus kunnen we vermoeden dat de beeldvorming van Fulvia en Cleopatra sporen draagt van de propaganda van Octavianus. Plutarchus schrijft: “Fulvia was een vrouw die geen aandacht had voor het weefgetouw of het huishouden. Ook het temmen van een ambtloze man stemde haar niet tevreden. Ze wilde heersen over een heerser en bevelen geven aan een bevelhebber. Cleopatra stond dus in de schuld bij Fulvia omdat zij Antonius had geleerd de invloed van een vrouw te verdragen. Cleopatra had hem overgenomen nadat hij was getemd en had geleerd een vrouw te gehoorzamen.” (Plut. Ant. 10)

Romeinse vrouwen van de elite moesten altijd weer rekening houden met bestaande verwachtingspatronen. De vrijheden die ze door de jaren hadden verkregen, werden nauwelijks geïntegreerd in het ideaalbeeld voor vrouwen. Als echtgenotes en moeders waren ze op de eerste plaats een uithangbord voor hun familie. Hun reputatie kon roem en prestige opleveren, maar kon tegelijk fungeren als politiek machtsmiddel. Zelfs in een tijd waarin textielarbeid werd uitbesteed en ook door mannen werd gedaan, kon het weefgetouw een vrouw maken of kraken. ///

Lien Foubert is promovenda Oude Geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen waar ze aan een proefschrift werkt over de beeldvorming van keizerlijke vrouwen in de eerste eeuw na Christus. Ze is tevens auteur van 'Agrippina. Keizerin van Rome' (Leuven, Davidsfonds, 2006).

Literatuurlijst

- D'Ambra Eve, *Roman Women*. Cambridge, 2007.
- Dixon Suzanne, *Reading Roman Women: Sources, Genres and Real Life*. Londen, 2001.
- Larsson Lovén Lena, *The Imagery of Textile Making: Gender and Status in the Funerary Iconography of Textile Manufacture in Roman Italy and Gaul*. Göteborg, 2002.
- Severy Beth, *Augustus and the Family at the Birth of the Roman Empire*. New York, 2003.

Henriette van Loenen-de Bordes (1853-1934)

Tandarts met de broek

De canonisering van Aletta Jacobs als icoon van de ‘vrouwenemancipatie’ in Nederland mag ons verheugen, maar zij verplicht evenzeer. Canonisering verstart immers maar al te gemakkelijk de blik, en iconen hebben de neiging vol in beeld te gaan staan en het zicht lelijk te beperken. Achter, naast, vóór en ook geheel buiten Jacobs om waren vrouwen actief, van wie we vooralsnog niet meer dan een naam, een plaats, soms ook een saillant detail kennen, maar van wie we niettemin denken te weten wat zij toentertijd als vrouwen niet mochten en niet deden. Trouwen èn studeren? Kinderen èn carrière maken? Henriette van Loenen-de Bordes deed het wél. Al aan het eind van de negentiende eeuw.

/ Myriam Everard /

Het moet een vrolijk gezicht zijn geweest, voorjaar 1894: Henriette van Loenen-de Bordes fietsend door de stad, beladen met bloemen die ze van haar tochtjes door Kennemerland meenam. Vrolijk en ongewoon. De Amsterdamse correspondent van de *Leeuwarder courant* maakte er althans geamuseerd en bewonderend melding van. Ook anderszins timmerde Van Loenen-de Bordes in die dagen aan de weg, zo moeten we begrijpen: zij had zojuist aan huis een ‘Tandheelkundig Hospitaal’ geopend, waaraan een interne opleiding verbonden was waar aankomende tandmeesters – de correspondent denkt: tandmeesteressen – zich op hun praktijkexamen konden voorbereiden. Van Loenen-de Bordes was, kortom, “eene welbekende persoonlijkheid”: “Iedereen kent haar, iedereen groet haar.”

In de geschiedenis van de eerste golf heeft Henriette van Loenen-de Bordes een bescheiden plaats, als één van de eerste vrouwelijke tandartsen in Nederland, als figurant in de *Herinneringen* van Aletta Jacobs – een rol die vrijwel alle vrouwen en mannen die Jacobs zich wenste te herinneren kregen toebedeeld – én als pleitbezorgster van de broek. Een saillant detail dat aanzet tot een bescheiden portret, vooralsnog zonder gezicht. Een silhouet, eigenlijk.

Een jongensachtig meisje, een lezende vrouw, een studerende moeder

Henriette de Bordes werd geboren op 26 juli 1853 in Hoorn, als derde in een gezin van uiteindelijk vier meisjes. Haar vader, Adrianus de Bordes, was stadsgeneesheer en lector aan de Geneeskundige School te Hoorn, een van de zes niet-universitaire opleidingen voor vroedvrouwen, heelmeeesters, apothekers en tandmeesters in den lande. Van haar moeder, Maria Steeling, is niet meer overgeleverd dan dat zij geboren werd aan boord van een schip bij Java.

Over de jeugd van Henriette de Bordes is alleen bekend wat zij daar zelf op latere leeftijd over vertelde: dat zij “net een jongen” was, bij voorkeur jongensspelletjes deed, floot op straat, en jongens die haar sloegen “een ferm klap” teruggaf, en dat haar ouders haar gelukkig nooit dwongen zich meisjesachtiger te gedragen. Niet bekend is welke schoolopleiding zij volgde en wat zij deed totdat zij in 1878, kort vóór haar 25^e verjaardag, in het huwelijk trad met de pianist Leonardus van Loenen, die in Amsterdam een muziekschool aan huis had, waar hij zijn zelfontwikkelde “klassikale pianocursus”

Advertentie van Henriette van Loenen-de Bordes nadat zij zich eind november 1889 als tandarts gevestigd heeft.

Mevrouw VAN LOENEN-de Bordes,
Tandarts.
Vondelstraat 22, AMSTERDAM.
Spreekuren van 10—4.
Kosteloos van 9—10.

Bron: Geneeskundige courant (8.12.1889)

gaf. Hij was een broer van haar zwager Johannes van Loenen Martinet.

Behalve dat Van Loenen-de Bordes meteen na haar huwelijk naar Amsterdam verhuisde en kort na elkaar twee dochters kreeg, Louise in 1879 en Mary in 1880, zwijgen de bronnen over haar eerste huwelijksjaren. Maar niet voor lang. Begin 1884 blijkt zij lid te zijn van het Leesmuseum voor Vrouwen, en interessant genoeg weten we zelfs wat ze daar zocht, want in mei 1884 schrijft zij in het klachtenboek dat ze al drie maanden vergeefs naar *The subjection of women* van John Stuart Mill heeft gezocht. En later dat jaar schrijft ze zich voor het collegejaar 1884-1885 voor enkele lessen in aan de medische faculteit van Amsterdam.

Achteraf lijken het doelgerichte stappen te zijn geweest. Een jaar later al tekent Van Loenen-de Bordes het ‘Adres van de Nederlandse vrouwen in zake de blanke-slavinnenhan-

del’, dat de Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn in september 1885 aan de Tweede Kamer aanbiedt. Omdat niets in haar leven erop wijst dat zij daarbij geleid zou kunnen zijn door de orthodox-christelijke levensovertuiging van de opstelsters, moet haar handtekening wel gelezen worden als een protest tegen de ‘*subjection of women*’, zoals we dat ook bij de handtekeningen van Aletta Jacobs of Catharina van Rees zouden veronderstellen. In 1886 doet Van Loenen-de Bordes vervolgens – in het licht van zekere ingesleten veronderstellingen kan het geen kwaad te benadrukken dat zij toen een gehuwde vrouw met jonge kinderen was – het zogehe- ten literarisch-mathematisch examen, een staatsexamen dat voor ieder zonder de juiste vooropleiding de weg opende om arts of apotheker te worden. Zij gebruikt dit overigens als opstapje om langs buiten-universitaire weg de bevoegdheid tot tandmeester te behalen. Na enige jaren afgeschafte te zijn geweest, was deze mogelijkheid in 1876 van rijkswege weer opgesteld, ook voor vrouwen, naar het lijkt zelfs zonder enige discussie. Na Virginie Waltjen-

Stadelmann (ook een gehuwde vrouw!), die in 1885 haar tandmeestersexamen haalde, en Henriette van Gelderen, die dat in 1887 deed, was Henriette van Loenen-de Bordes in 1889 de derde vrouw die na 1876 tandmeester werd.

Eerste en eerdere tandmeesteressen

In de recente tandheelkundig-historische literatuur gelden Waltjen-Stadelmann en haar directe opvolgsters als de eerste Nederlandse vrouwelijke tandartsen, en in de historiografie van de vrouwenbeweging is dat wat Van Loenen-de Bordes betreft al niet anders. Toch is dat, zoals bij wel meer ‘eerste-vrouwen-in’, schijn. Specifiek onderzoek naar de tandmeesteressen in vroeger tijden ontbreekt, maar in de bestaande literatuur is zij als ‘bijvangst’ wel degelijk al present. Zo kennen we vanaf het eind van de

Feest bij gelegenheid van het 25-jarig doctors-jubileum van Aletta Jacobs, 18 maart 1904 te Amsterdam, georganiseerd door Betsy Kerlen (voorste rij, 1e van links, in reformkleding), Dora Haver (voorste rij, 2e van links), Wilhelmina Drucker (voorste rij, 3e van links?), Jo van Buuren-Huys (staande rechts naast het beeld 'La Victoire', dat Jacobs ten geschenke kreeg), Martina Kramers (voorste rij, uiterst rechts, zittend), Ottilie Schöffer-Bunge (niet geïdentificeerd), en Henriette van Loenen-de Bordes (niet geïdentificeerd; is zij wellicht degene uiterst rechts, achter Marie Rutgers-Hoitsema?).

Bron: Aletta H. Jacobs, Herinneringen, Amsterdam, 1924, t.o. p. 240 (IAV).

zeventiende eeuw zo'n tien tandmeesteressen van naam, een aantal dat, zo blijkt, zonder veel moeite kan worden uitgebreid. De vroegst bekende is Dorothea Bokstal, een reizende tandmeesteres die zich in 1693 permanent in Amsterdam vestigde en daar tenminste tot 1723 praktijk hield. En nog in 1875 legde de Rotterdamse tandmeesteres Rosalie Cohen, weduwe van de in 1869 overleden tandmeester Manuel van Gelderen, met enig publicitair ceremonieel haar ruim 40-jarige praktijk neer. Het tandmeesterschap was toen nog altijd de familiezaak die het dan al minstens twee eeuwen was: de praktijk werd veelal door beide echtelieden uitgeoefend, die hun kinderen – zoons maar ook dochters – het handwerk leerden, zodat dat van generatie op generatie – via de mannelijke of de vrouwelijke lijn – in de familie bleef.

Zonder enige twijfel had men, toen Waltjen Stadelmann in 1885 haar tandmeestersbevoegdheid haalde, in tandheelkundige kring weet van deze traditie. Maar voor de toenmalige tandheelkundigen, die zich vanaf 1865 immers met een wetenschappelijke status trachtten te verwerven, zal het aandeel van vrouwen daarin nu juist een van de kenmerken van de lage status van het vak zijn geweest. De vrouwen van na 1876, die ten dele nog in die oude traditie stonden – tandmeestersdochter Henriette van Gelderen, kleindochter van Rosalie van Gelderen-Cohen, is daar het sprekendste voorbeeld van – zouden in tandheelkundige kring dan ook niet onverdeeld hartelijk onthaald worden.

Op de fiets, in de bocht

In de aanloop naar het tandmeesterschap strandde het huwelijk van Henriette van Loenen-de Bordes om eind 1888 in een scheiding van tafel en bed te eindigen. Maar bij de pakken neerzitten was niet wat zij deed: na in april 1889 haar tandartsexamen gehaald te hebben, vertrok zij samen met haar beide dochters voor een half jaar naar Londen, naar alle waarschijnlijkheid om daar in een *Dental Hospital* aanvullende praktijkervaring op te doen – dat althans

zal zij later andere vrouwen aanbevelen die tandarts willen worden – om zich vervolgens in november 1889 als 'tandmeesteres' in Amsterdam te vestigen. Anders dan Waltjen Stadelmann, die sinds 1886 in Amsterdam een praktijk voor vrouwen en kinderen had, voelde zij zich niet geroepen om zich vrijwillig in haar verdiensten te beperken door mannen van haar praktijk uit te sluiten, temeer daar een dergelijke vrouwelijke zelfbeperking geen navenante belastingverlaging met zich meebracht, zoals zij vrouwen met tandheelkundige ambitie later zou voorhouden. Op haar – drukke – spreekuur zouden niettemin veel vrouwen komen.

Om met haar dochters de stad uit te kunnen gaan, leerde Van Loenen-de Bordes in het begin van de jaren 1890 tegelijk met hen fietsen. Fietsende vrouwen waren toen in het straatbeeld nog erg ongewoon, maar aan het misprijzende commentaar dat haar ten deel viel, stoorde zij zich niet. Integendeel, in februari 1894 was zij lid van het oprichtingsbestuur van de gemengde wielersclub '*Allegro moderato*', waarin ook de onderwijzeres Anna Hesterman en de directrice van de Dagteekenschool voor Meisjes Betsy Kerlen zitting hadden. Als men haar dan later dat jaar met een versierde fiets door Amsterdam zag rijden, kan het goed zijn dat zij juist terug kwam van een clubrit door de Bollenstreek, waaruit later de populaire bloemencorso's van de Algemene Nederlandsche Wielrijders-Bond (ANWB) zouden voortkomen.

Professioneel was Van Loenen-de Bordes al even ondernemend. In datzelfde jaar 1894 richtte zij, vermoedelijk geïnspireerd door het Londense *Dental Hospital* en wellicht in navolging van de particuliere muziekschool van haar voormalige echtgenoot, in eigen huis een 'Tandheelkundig Hospitaal' op. Een jaar later werd zij lid van de Nederlandsche Tandmeesters-Vereeniging, een jonge beroepsvereniging die, anders dan haar oudere concurrent, het Nederlandsch Tandheelkundig Genootschap, bij het toelaten van leden geen onderscheid naar

sekses maakte. De Tandmeesters-Vereeniging telde al snel enkele zeer actieve vrouwelijke leden, die vergaderingen bijwoonden, voordrachten hielden en in commissies zitting namen; naast Van Loenen-de Bordes waren dat Henriette van Gelderen, de associée van Van Gelderen Eva Leendertz, en Trude Mertens, die in 1892 in Den Haag een praktijk begonnen was. Daartegen steekt de discussie over het al dan niet toelaten van vrouwen in het Tandheelkundig Genootschap, die meer dan een jaar zou duren en eind 1898 met een uitsluiting zou eindigen, nogal schraal af. Doorslaggevend voor de leden van het Genootschap, dat zich als de drager van het streven naar de wetenschappelijke verheffing van de tandmeestersstand beschouwde, lijkt het "schrikbarende" aantal vrouwen dat sinds 1876 tandmeester was geworden, een aantal dat in 1898 twintig procent van het totaal beliep. En dat Van Loenen-de Bordes eerder dat jaar, bij gelegenheid van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid, vrouwen had voorgelouden dat het tandmeestersexamen veel minder voorbereidingstijd vergde dan wel werd gedacht, was het Genootschap ook tegen het zere been.

De beslissing vrouwen uit het Genootschap te weren stuitte in de feministische pers op veel kritiek, zeker toen het Genootschap daarop de eugenetische stelling betrok dat de vrouw niet geschikt was voor de wetenschap en de wetenschap niet voor de vrouw, moeder als zij was of zou moeten zijn. In dit steeds meer publiek wordende debat ontpopte Van Loenen-de Bordes – tandarts, vrouw, moeder – zich als een van de krachtigste opponenten van deze stelling. Haar feministische openbare leven was begonnen.

Het eene noodige

In organisatorisch verband maakte Henriette van Loenen-de Bordes zich vooral sterk voor vrouwenkiesrecht. Al op de eerste ledenlijst van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht (VvVk), van maart 1897, is haar naam te vin- >>

En toch, wat is dwazer en onhygiënischer dan juist onze rokken?

In dezen tijd waarin geleerden en leeken redeneeren over de gezondheid der vrouw — hoe 'de vrouw' zich moet voeden en kleeden, hoe 'de vrouw' voelt en denkt — welk werk passend is voor 'de vrouw', — vergeet men dat de eerste vereischte voor een goede spijsvertering, een opgeruimd humeur, en de mogelijkheid om het voor 'de vrouw' passende werk goed te verrichten is: flink en gemakkelijk te kunnen loopen. En hoe kan men dit zoolang de beenen in een soort van zak gehuld zijn, die de vrije beweging belemmert? Wij vrouwen zijn er nu eenmaal aan gewend, zoo goed en zoo kwaad het gaat te loopen met die lap of zak om de beenen — doch zou het niet veel praktischer zijn om de beenen, die evenals de armen twee afzonderlijke ledenmaten zijn, die zich onafhankelijk van elkaar moeten kunnen bewegen, ook met twee afzonderlijke mouwen te bedekken?

Wij steken onze armen toch ook niet in één wijde mouw, waarom doen wij het dan de beenen wél?

Bron: De Amsterdammer. Weekblad voor Nederland (1.1.1.1903).

Fragment uit 'De reformkleding' Van Loenen-de Bordes' pleidooi voor de broek.

den — overigens net als die van haar zusters Jacoba van Loenen Martinet-de Bordes en Maria Addink-de Bordes en haar zwager Johannes van Loenen Martinet — en al snel manifesteerde zij zich als een actief lid, om te beginnen in de afdeling Amsterdam. Daarbij was zij, niet gehinderd door enige band met de sociaaldemocratische beweging en dus niet gevoelig voor het verwijt van 'burgerlijkheid' uit die kring, van de harde vrouwenkiesrechtlijn: kiesrecht voor vrouwen op dezelfde voorwaarden als mannen, bij de stembus hoeven belastingbetalende vrouwen jegens minderbedeelde mannen niet méér beleefdheid op te brengen dan belastingbetalende mannen. In 1901 werd zij lid van het afdelingsbestuur, in 1903 ook van het hoofdbestuur, terwijl zij in verkiezingstijd ook als straatpropagandiste actief was. Daarnaast maakte zij deel uit van een commissie tot onderzoek naar de bestaande huwelijkswetgeving die de VvVvK in 1902 installeerde, en nam zij in 1903 namens de VvVvK zitting in het Nationaal Comité inzake Wettelijke Regeling van Vrouwenarbeid. En dan was zij in 1904 ook nog afgevaardigde van de VvVvK naar het congres van de Internationale Vrouwenraad in Berlijn, in 1906 naar dat van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht in Kopenhagen, en speelde zij een belangrijke rol bij de voorbereiding van het congres van de Wereldbond in Amsterdam in 1908. De beide dochters van Van Loenen-de Bordes maakten zich overigens ook verdienstelijk voor de beweging: vormgeefster Louise ontwierp het adres tegen het koninklijk besluit inzake het ontslag van huwende ambtenaressen dat het Nationaal Comité in september 1904 aan de koningin aanbood, terwijl violiste Mary optrad voor de Vrije Vrouwen-Vereeniging toen die in december 1904 haar vijftienjarig jubileum vierde.

Al is de lijst van haar organisatorische activiteiten zeker niet volledig, het is duidelijk dat Van Loenen-de Bordes van aanpakken wist. Publiceren deed ze minder, maar wel altijd op

de man af, in stevige, onsentimentele taal. Tekenend voor de vrije ondernemster die ze was, zou men zeggen. En voor de sportvrouw. Op het oog is het niet meteen zichtbaar, maar de vrouwenbeweging kende duidelijk een moderne, sportieve vleugel, trok ook vrouwen met stevige kuiten aan. Vrouwen als Betsy Kerlen, niet alleen wielrijdster, maar ook fervent zwemster en als zodanig in 1886 een van de oprichtsters van de eerste zwemvereniging voor vrouwen, de Hollandsche Dames Zwemclub. Behalve dat zij terzelfder tijd als Van Loenen-de Bordes lid was van het Amsterdamse afdelingsbestuur van de VvVvK, ijverde zij in de Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleding (VvVvV) ook sterk tegen het korset, en voor praktische vrouwenkleden. Dat laatste samen met mede-wielrijdster Anna Hesterman, sinds 1899 Scheltema Beduin-Hesterman, met wie Kerlen in 1901 een lezing (met lichtbeelden!) hield over "de schoonheid en spierkracht der vrouw". Van Loenen-de Bordes, in alle opzichten ook een gespierde vrouw, gingen de verbeteringen van de VvVvV lang niet ver genoeg: ook met de reformrok kon je tenslotte geen meubels de trap opdragen, niet op de tram springen, geen bergtocht maken. Het "eene noodige" was wat haar betreft dan ook: "het afschaffen van de rokken en het model van een nette broek". Begin 1903 verklaarde zij zich publiekelijk bereid hierin het voortouw te nemen, en dat moet ze ook daadwerkelijk gedaan hebben: in december 1903 showde ze haar "ideaalbroek" in het clubgebouw van de Amsterdamsche Vrouwelijke Studenten Vereeniging, naar we uit de beschrijving in *De Amsterdammer* mogen begrijpen een soort broekrok met flink veel zakken, waarmee men zonder

problemen een ladder kon beklimmen of haasje over kon springen.

Minstens zo modern is het artikel waarin Van Loenen-de Bordes haar gedachten over het sekseverschil ontvouwt, 'Ons sekse-ideaal' (1906). Wat 'mannelijk' heet en wat 'vrouwelijk', is, zo laat ze met kracht van argumenten zien, in hoge mate willekeurig en volstrekt niet natuurlijk, integendeel: het verschil tussen mannen en vrouwen wordt van jongs af aan "aangekweekt" en vervolgens door wetten en gewoonten in stand gehouden. Een gedachte die in de herformulering van Simone de Beauvoir meer dan een halve eeuw later een nieuwe feministische golf zal inspireren.

In april 1909, op het hoogtepunt van haar feministische activiteiten — ze was intussen ook nog lid van het hoofdbestuur van 'Onderlinge Vrouwenbescherming' geworden — legt Henriette van Loenen-de Bordes al haar bestuursfuncties neer, draagt haar praktijk over aan Marie van Doorn en verhuist naar Londen. Nadien lijkt zij haar kiesrechtactiviteiten internationaal te hebben voortgezet. Want nog diezelfde maand is zij in Londen aanwezig bij het vijfde congres van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht en in februari 1910 staat zij in Boedapest de Hongaarse kiesrechtactivisten bij hun straatpropaganda terzijde. En nadat zij later dat jaar naar Eisenach is verhuisd en daar een theehuis is begonnen, wordt dat een van de officiële verkooppunten van het blad van de Wereldbond, *Ius suffragii*.

In of kort na 1918 moet zij uit Eisenach vertrokken zijn. Waarheen is onbekend. Een ingevoegde aantekening in het bevolkingsregister van Amsterdam suggereert dat zij op 20 januari 1934 in Montreux is overleden. ///

Myriam Everard (1952) is onafhankelijk onderzoeker op het terrein van de geschiedenis van sekse, seksualiteit en burgerschap in de 'lange negentiende eeuw' (1780-1920). Voor de reeks 'Nederlandse begripsgeschiedenis' is zij, samen met Agnes Sneller en Mieke Aerts, redacteur van een bundel over de geschiedenis van het begrip 'kunne (sekse/geslacht)'. m.everard@wxs.nl

Literatuurlijst

- Mineke Bosch, *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland 1878-1948*. Amsterdam, 1994.
- H.C. van Loenen-de Bordes, 'De opleiding voor tandarts', in: *Vrouwenarbeid. Orgaan van de Vereeniging Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid*, 12 juli 1898.
- idem, 'Het Tandheelkundig Genootschap en de vrouw', in: *Belang en recht*, 15 februari 1899.
- idem, 'Het standpunt van het Nederlandsch Tandheelkundig Genootschap tegenover de vrouwelijke tandmeesters', in: *Tijdschrift voor tandheelkunde*, jg. 6 (1899), pp. 159-165.
- idem, 'De reformkleding', in: *De Amsterdammer. Weekblad voor Nederland*, 11 januari 1903.
- idem, 'Vrijheid van kleding', in: *De Amsterdammer. Weekblad voor Nederland*, 8 maart 1903.
- idem, 'De arbeid der vrouw en het kiesrecht', in: *Maandblad van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht*, 15 maart 1903.
- idem, 'Huisbezoek bij verkiezingen', in: *De Amsterdammer. Weekblad voor Nederland*, 25 maart 1906.
- idem, 'Ons sekse-ideaal', in: *De Hollandsche revue*, jg. 13 (1908), pp. 135-148.
- J. Steendijk-Kuypers, *Vrouwen-beweging. Medische en culturele aspecten van vrouwen in de sport, gezien in het kader van de sporthistorie, 1880-1928*. Rotterdam, 1999.
- G.J. van Wiggen, *In meer eerbare banen. De ontwikkeling van het tandheelkundig beroep in Nederland van 1865-1940*. Amsterdam, 1987.

De veelzijdige carrière van Caecilia Ameye (1879-1953)

Een vergeten intellectuele duizendpoot

“Ik zou zoo zoo aan Benoit willen werken, voor de couranten schrijven, en er is niets in de wereld die u meer verlamd [sic] en de gedachten spoorloos uitroeid [sic] dan dat niets beduidend gepraat zonder hoofd of einde, die de dagen doet wegvliegen.” (Devos 1999: 24) Met die woorden geeft de jonge Caecilia Ameye in 1903 aan haar moeder te kennen dat ze niets liever wil dan een plaats bemachtigen in de letteren of journalistiek. De tweetalige Ameye, die harpiste is en poëzie schrijft, slaat tal van wegen in om haar ambities te verzilveren, maar zal uiteindelijk geen blijvende naam maken. Hoewel ze op tal van vlakken een aparte positie inneemt onder de schrijvende vrouwen in Vlaanderen, heeft dat haar niet in de annalen vereeuwigd. Wat daartoe heeft bijgedragen, wordt in dit stuk onderzocht, maar een sluitend antwoord is misschien ijdele hoop... Was haar veelzijdigheid zowel een vloek als een zegen?

/ Liselotte Vandenbussche /

Ameye was een van de weinige meisjes uit de hogere, oorspronkelijk Franstalige burgerij die zich expliciet in de Vlaamse literaire wereld wilde manifesteren. Ze verlangde, onder meer door haar rooskleurige financiële situatie en de overvloed aan tijd, sterk naar een bezigheid die haar intellectueel zou uitdagen. Om buiten de besloten familiale kring haar stem te laten horen, zocht ze voldoening in twee richtingen: niet alleen publiceerde ze poëzie, toneel en kinderverhalen, ze verleende ook haar medewerking aan de geschreven pers.

In beide domeinen was Ameye een buitenbeentje. In de literaire wereld nam ze als vrouw een aparte plaats in door haar eigenzinnige pseudoniemgebruik en haar lidmaatschap van de Vereniging van Vlaamse Letterkundigen (VVL). Van 1908 tot 1913 woonde zij er als een van de enige twee vrouwen de vergaderingen bij. In het journalistieke veld mocht ze zich de eigenares van een van de eerste perskaarten noemen voor de liberale kranten *De Vlaamsche Gazet* en *Het Laatste Nieuws* (Devos 1999: 29).

Naast de dichtbundel *Van dag tot dag* (1908), die ze in eigen beheer uitgaf, en haar roman *Pour le patrimoine* (1935) publiceerde Ameye haar literair werk in enkele tijdschriften. In 1899 werd haar gedicht ‘Hoe ik mijn kamertjes zou wenschen’ in het Vlaamsgezinde studententijdschrift *De Goedendag* (1891-1901) met de volgende woorden ingeleid: “Dit lieve gedichtje van eene aankomlinge in onze taal is zoo veel belovend, dat we ‘t als eene gunst beschouwen het te mogen opnemen in ons studentenblad”. Bijdragen van vrouwen werden er ten zeerste verwelkomd als hoopvol teken dat ook vrouwen zich voor de Vlaamse zaak wilden inzetten. Door hun rol in de opvoeding werden vrouwen immers vaak als de grote schuldige van de blijvende verfransing gezien. Vijf jaar later publiceerde Ameye een gedicht

en een lied in het Vlaamsgezinde en sociaal geëngageerde tijdschrift *Vlaanderen* (1903-1907), dat als opvolger van het avant-gardistische *Van Nu en Straks* (1893-1901) werd beschouwd. Het waren ‘Uit de natuur’ en ‘Iets! – Niets!’, een melancholisch stuk dat ze in 1903 op Madeira had geschreven. In datzelfde jaar plaatste Ameye ‘Iets! – Niets!’ ook in het Brugse tijdschrift *Kunst* (1897-1905), ditmaal onder het pseudoniem Zenta, de naam van de boot waarmee ze naar Madeira was gevaren. Daarnaast publiceerde ze sensitieve en religieus geïnspireerde gedichten in het Vlaamsgezinde literair-progressieve blad *De Tijd* (1913-1914). Haar poëzie bevat vooral zintuiglijke en vaak melancholische natuurimpressies en odes aan Vlaamsgezinde figuren.

Ameye liet ook op andere manieren haar stem horen. Ze schreef bijdragen over haar reis naar Madeira en concertverslagen voor onder meer de liberale *De Brugsche Beiaard*, *De Gazette van Gent* en *Le Libéral de Louvain*. Julius Sabbe (1846-1910), een liberaal en Vlaamsgezind leraar, redacteur en vriend des huizes, die “haar neiging voor de letteren tot een echte roeping” uitbreidde (Ameye s.d.: 9), droeg zijn grenzeloze bewondering voor de Vlaamse toondichter Peter Benoit (1834-1901) op haar over. Hij benadrukte meermaals dat hij Benoit zag als het “hoofd onzer jonge Kunst” (De Smet 1974: 24). In Ameyes niet-literaire productie zijn dan ook tal van essays over de ‘Meester’ Benoit te vinden: van in het studentenblad *De Goedendag* tot in het Italiaanse blad *La Scena Illustrata* toe. Haar essays en culturele verslaggeving vulde ze vanaf 1914 aan met vertalingen, cursiefjes en luisterspelen.

Vergeeten vrouwen?

Ondanks haar kleine successen en eigenzinnige parcours, is Ameye bijna geheel vergeten. Dat lot viel ook heel wat andere Vlaamse vrouwen te beurt, die naast grotere literaire namen als de bekende liberale schrijfster Virginie Loveling

(1836-1923) op diverse fronten actief waren. Tal van vrouwen plaatsten hun werk in tijdschriften of gaven het in boekvorm uit. Zij werden daarvoor tijdens hun leven bijzonder gewaardeerd, maar zijn nu tussen de plooiën van de geschiedenis verdwenen.

Er zijn verschillende redenen voor de geringe zichtbaarheid van negentiende-eeuwse vrouwelijke auteurs. Ten eerste hadden vrouwen minder toegang tot het onderwijs. Opgroeien in een intellectueel milieu was dan ook van groot belang voor vrouwen met literaire ambities. Niet alleen omdat er in de eigen intellectuele kring soms meer kon worden geleerd dan op de katholieke pensionaten, maar ook omdat de kennis en vaardigheden die sommige vrouwen thuis opdeden, gezien werden als een natuurlijke gave, wat hen vaak heel wat prestige opleverde. Wie geen intellectuele voldoening vond in eigen kring en zich via scholing enig cultureel en economisch kapitaal wou toe-eigenen, kon vanaf vijftien- of zestienjarige leeftijd een opleiding tot onderwijzeres volgen. Bij oudere schrijfsters, die vóór 1850 publiceerden, gaf dat geen aanleiding tot een grote prestigekloof met de mannelijke auteurs, omdat het verschil in opleidingsmogelijkheden met mannen niet erg

Bron: privéarchief familie Ameye, Ronse.

Overdrukje van de bijdrage van Caecilia Ameye aan *Vlaanderen* (1904).

groot was. Bij de jongere vrouwen stak de vrijwel obligate normaalschoolopleiding schril af tegen de optie waarover veel mannen beschikten: zij konden tot hun achttiende les volgen aan een college en daarna een universitaire opleiding doorlopen. De tijd en mogelijkheden die vrouwen hadden om kennis en vooral contacten te verwerven waren daardoor in de meeste gevallen veel beperkter.

Voor Ameye was het hoger middelbaar zelfs uitgesloten. Hoewel ze in haar jeugd heel wat culturele bagage had meegekregen en haar ouders positief stonden tegenover de wereld van >>

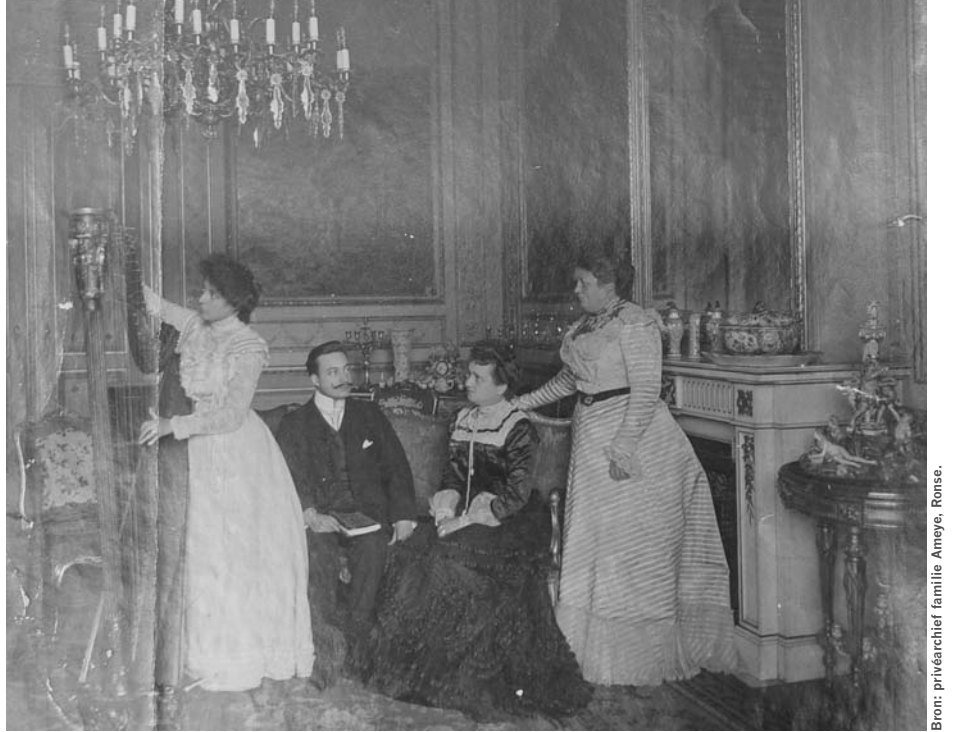
kunst en literatuur, vond ze de mogelijkheden die ze had als jonge vrouw niet toereikend: “In mijne jongen jaren, zeg rond 1900 was het een belgis [sic] meisje van hogeren stand onmogelijk zich in een of andere bepaalde richting geestelijk te ontwikkelen. Universitaire studien, muziekscholen, conservatoire kunstcursussen of wat ook waren niet voor ons – het kon eenvoudig niet gebeuren dat men zich zou aanstellen om iets te doen. Naar franse wending waren zij uitsluitend op mondaine trant opgebracht, om tot een treffend huwelijk naar stand en fortuin te komen.” (Ameye s.d.: 8)

Voor haar tante aan moederskant zag voor haar nichtje een mondain huwelijk weggelegd en vond het maar niets dat zij zich verder wou ontwikkelen, laat staan dat ze zou schrijven in een “Journal de cuisinières” (Ameye s.d.: 9). Bij vrouwen die wel een opleiding tot lerares konden volgen, liet de dubbele dagtaak vaak weinig ruimte voor een omvangrijke literaire productie en dreef die hen vlugger in de richting van kinderpoëzie en didactisch werk, genres die minder aanzien hadden. Ook Ameyes werk, met uitzondering van die enkele gedichten, bestond uit een bonte mengeling van genres die haar reputatie niet echt kon bevorderen.

De connecties die auteurs hadden, waren eveneens van belang voor hun prestige. De waardering van hun werk door grote namen in de literaire wereld kon het netwerk exponentieel doen groeien. Toch hadden Vlaamse vrouwen een beperkte toegang tot institutionele netwerken of namen zij er in minder grote mate aan deel. Tijdschriften en verenigingen waren nochtans van groot belang voor groepsvorming en groepscohesie, maar vrouwen maakten er zelden de kern van uit. Zij investeerden hun energie en tijd voornamelijk in informele kringen. Hun contacten leidden wel tot medewerking aan diverse tijdschriften, maar gaven geen aanleiding tot vaste betrekkingen of een grote rol in een redactie.

Startkapitaal

Ameye had op het eerste gezicht een aanzienlijk startkapitaal: zowel economisch, sociaal als cultureel. Ze behoorde tot de gegoede bourgeoisie en kon rekenen op voldoende vrije tijd om zich met haar literaire productie bezig te houden. Ze had heel wat contacten die haar carrière konden ondersteunen en beschikte over een culturele bagage die niet voor alle vrouwen vanzelfsprekend was. Haar vader, Camille Ameye, zette als wijnhandelaar de familiezaak voort en exploiteerde de waterbronnen van het domein ‘Nitterveld’, hun buitenverblijf in het Oost-Vlaamse Louise-Marie bij Ronse. Haar moeder, Léontine Dobbelaere, was de dochter van een gemeenteraadslid en de stichter van een juteweaverij (Devos 1999: 17). Het domein ‘Nitterveld’, waar een amfiteater in openlucht was gebouwd en heel wat Vlaamse en Nederlandse gasten verbleven, vormde de spil van tal van ontmoetingen met vooraanstaande figuren uit het literaire en culturele leven. Onder leiding van hun dochter zou het een middelpunt van intellectueel verkeer blijven. Ameye had

Bron: privéarchief familie Ameye, Ronse.

Caecilia Ameye, haar broer Michel, zus Jane en hun moeder Léontine Dobbelaere in ‘Pax Intranstibus’, het huidige gemeentehuis van Izegem.

contact met generatiegenoten als Cyriel Buysse, Stijn Streuvels en Marie Gevers, hoewel zij niet tot haar carrière hebben bijgedragen als mentors of zielsgenoten.

Haar contact met de Nederlandse schrijfster Top Naeff (1878-1953) had wel een grote betekenis – vooral op menselijk vlak – en uitte zich in een omvangrijke correspondentie. Ze hadden elkaar in 1902 in Kortrijk ontmoet naar aanleiding van het Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres en zouden nog vaak bij elkaar over de vloer komen. In haar ongepubliceerde herinneringen aan de schrijfster, stelt Ameye dat Naeff haar stimuleerde om verder te kijken dan een goed huwelijk en haar eigen talenten te benutten: “Door den omgang met Top en haar kunstwereld leerde ik beseffen dat er in Noord-Nederland mogelijkheid bestond zich volgens eigen inborst te ontwikkelen. Top zelve was daarvan een levend voorbeeld.” (Ameye s.d.: 8)

Het educatieve traject dat Ameye doorliep, was typisch voor meisjes van haar tijd en stand. Als kind kreeg ze een muzikale vorming en leerde ze harp spelen. In 1895 kreeg ze privé-onderwijs en het jaar daarop, van haar zeventiende tot haar achttiende, volgde ze lessen in het pensioonaat *The Close* in Brighton (Devos 1999: 17-18). Ameye kreeg er naast Engelse grammatica ook geschiedenis, aardrijkskunde en wiskunde. Muziek-, dans- en schilderlessen behoorden als typisch vrouwelijke bezigheden tot het curriculum. Haar muzikale opleiding en talenkennis vormden een stimulans om over de componist Peter Benoit en de Vlaamse toondichtkunst te publiceren. Haar culturele bagage leidde haar eveneens naar vertalingen in het Frans, Portugees en Italiaans.

Ameyes carrière was sterk beïnvloed door de personen die zij thuis ontmoette. Het leidde haar naar een mentor in de figuur van Julius Sabbe. Onder meer door zijn nauwe betrokkenheid bij de literaire congressen zag het gezin Ameye-Dobbelaere hem als de geknipte gids op letterkundig vlak. Het was in de eerste plaats hij, al een stuk ouder, die haar literaire aspira-

ties door privélessen aanmoedigde en zijn kennis van het literaire leven doorgaf. In 1903 kreeg ze van hem Pol de Monts *Inleiding tot de poëzie* cadeau, met de ietwat contradictorische vermelding “tot verder zelfonderricht onder mijne leiding”.

Een groep gelijkgezinde jongeren met wie Ameye op gelijke voet de literatuur kon ontdekken, diende zich evenwel niet aan. Er waren maar weinig Vlaamsgezinde en vrijzinnige schrijvende vrouwen, het privéonderwijs zorgde niet voor een hechte groep tijdgenoten en in andere informele kringen was het moeilijk om te infiltreren. Ameye deed enkele pogingen om zich met andere auteurs te groeperen, maar dat zorgde niet voor een duidelijke richting in haar carrière. Ze proefde van elk genre: poëzie, liederen, toneel, proza, essays, kinderverhalen, luisterspelen en cursiefjes.

Institutionele steun

Hoewel Ameye in de geciteerde brief aan haar moeder al vroeg de wens had geuit om “voor de couranten” te schrijven, zou ze ook haar hele leven vasthouden aan de titel ‘letterkundige’. Ameye zorgde voor een institutionele omkadering van haar aspiraties door zich met andere auteurs te verenigen. Ze was als één van de weinige vrouwen lid van de Vereniging van Vlaamse Letterkundigen (VVL) en nam ook meermaals deel aan de Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen. In 1902, toen Julius Sabbe het voorzitterschap waarnam, trad ze er op met haar harp. Een toespraak houden of werk voorlezen deed ze echter nooit, in tegenstelling tot enkele bekendere tijdgenotes als Maria Van Ackere-Doolaege, Johanna Courtmans-Berchmans of Rosa De Guchteneere (Fassel en Maas 1979).

Daarnaast trad Ameye als letterkundige naar voren in het album *La femme belge dans la Littérature / De Belgische vrouw in de letterkunde 1870-1914*, dat werd uitgegeven ter gelegenheid van de tentoonstelling ‘La Femme Contemporaine / De Hedendaagsche Vrouw’, die

van 16 mei tot 16 juni 1914 in Antwerpen plaatsvond. De redactie wou met de uitgave bijdragen tot de “verspreiding van de gedachte, dat de Belgische vrouw steeds bereid is ook hare kennissen aan het Schoone en het Edele te wijden.” (*La femme belge* 1914: 1) Het was het eerste initiatief op nationale schaal dat schrijvende vrouwen bijeenbracht en de aandacht voor hun literair werk wou stimuleren.

Naast afzonderlijke lemma's met prachtige foto's werd een uitgebreide bibliografie toegevoegd. Op vraag van de redactie had Ameye de tekst voor het album opgesteld. Haar publicaties zijn opgedeeld in “verzen en rythmische proza” [sic], verschenen in *De Nieuwe Gids*, *De Tijd* en *Nieuw Vlaanderen*, en in ‘bijdragen’ verleend aan *De Vlaamsche Gazet*, *'t Brugsch Handelsblad*, *De Brugsche Beiaard*, *L'Organe de Mons*, *Le Libéral de Louvain* en *La Scena Illustrata*. De tijdschriften waaraan ze slechts sporadisch haar medewerking had verleend kregen een plaats in de opsomming. Naast die bijdragen aan de periodieke pers werden enkele toekomstige publicaties aangekondigd: *In den beginne*, een tragedie in verzen, de Franse vertaling van *De stille getuige* van de Nederlandse schrijfster Top Naeff, die echter nooit werd gepubliceerd, en een jeugdverhaal.

De tentoonstelling en de nationaal verspreide en luxueus uitgevoerde publicatie zou de schrijfsters in de kijker plaatsen en leek hen definitief een plaats te geven in het rijk der letterkundigen. Twee klinkende namen, die op dat moment een aanzienlijk prestige hadden verworven, namen het voorzitterschap van de Nederlandse afdeling waar. De voorzitter was de vrijzinnige schrijfster Loveling en de functie van ondervoorzitster werd vervuld door Marie Elisabeth Belpaire (1853-1948), de eigenares van het katholieke tijdschrift *Dietsche Warande & Belfort*. Ameye voegde zich door haar deelname aan de tentoonstelling en haar plaats in het album dus bij de letterkundigen die al naam en faam hadden. Ze werd in de catalogus opgenomen naast een vijftiental Franstalige schrijfsters en tal van Nederlandstalige auteurs. Het album lijfde haar formeel in de literaire wereld in en leek haar aspiraties om als letterkundige geboekstaafd te worden, te vervullen.

Het bleef bovendien niet bij een publicatie alleen. Enkele schrijfsters werden verzocht om een voordracht te geven, waardoor ze hun bekendheid konden vergroten. Uit de briefwisseling die Ameye in 1913 voerde met de verantwoordelijke voor de afdeling ‘Letterkunde’ blijkt dat ze was ingeschreven om een voordracht te houden. Of zij die lezing ook daadwerkelijk heeft gegeven, is niet bekend. Mogelijk heeft ze ook hier de kans laten liggen om haar literaire standpunten wat meer in de verf te zetten.

Een spel met pseudoniemen

Ameye had nog op een andere manier de annalen van de literaire historiografie kunnen halen: haar veelzijdige carrière toonde zich ook in haar pseudoniemkeuze. Behalve Loveling, die onder haar eigen naam en onder de pseudoniemen W.G.E. Walter (of W.W.), Louis Bonhey-

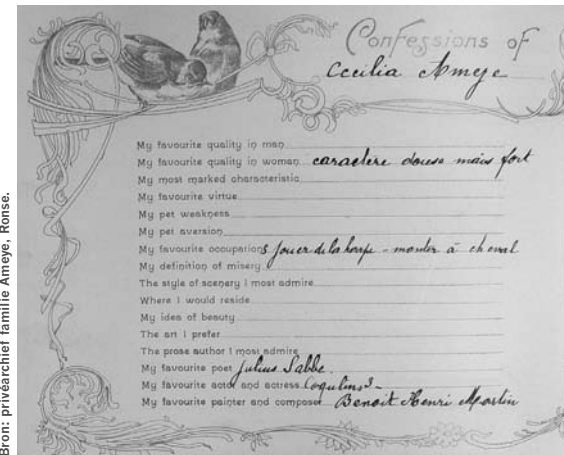
den en A.P. Samien publiceerde, speelde geen enkele Vlaamse schrijfster rond 1900 zo uitbundig met pseudoniemen. Onder het mannelijke pseudoniem Aeolus stuurde Ameye enkele lezersbrieven naar *Le Soir*. Daarnaast publiceerde ze onder haar voornaam Caecilia of een ander prenoniem, zoals Zenta, Palfy of Mentone. Tot slot gebruikte ze, zoals gebruikelijk was bij andere schrijfsters, ook haar initialen en plaatste ze stukken onder haar eigen naam.

Een dergelijk spel met maskrades en dubbelgangers komt weinig voor bij vrouwelijke auteurs (Van Boven 2003: 23). Zoals Erica van Boven aangeeft, neigt dat pseudoniemenspel naar een zekere ijdelheid en zelfvergroting die haaks staat op de gebruikelijke vrouwelijke literaire opstelling (Van Boven 1998: 319-320). De meeste schrijfsters presenteren zich als echtgenote of weduwe en suggereren “dat ze als keurig getrouwde mevrouwen er niet op uit waren de aan vrouwen gestelde grenzen te doorbreken” (Van Boven 2003: 24). Andere vrouwen kiezen voor een neutraal maar duidelijk vrouwelijk pseudoniem. Ze proberen zo min mogelijk op te vallen en tonen weinig letterkundige pretenties. Dat Ameye zich ook hierin een buitenbeentje toonde, is een intrigerend aspect van haar literair gedrag en een nieuw element in haar veelzijdige carrière.

Tot slot

De redenen waarom Ameye vergeten is, zijn even divers als haar literair-journalistieke loopbaan. Het onderwijs dat ze had genoten, was nog op de typische vrouwelijke leest geschoeid. Ze leerde heel wat zaken die vooral voor vrouwen onontbeerlijk werden geacht en miste tegelijk de kennis en intensieve contacten van haar mannelijke tijdgenoten. Haar mentor Sabbe behoorde tot een oudere generatie die de nieuwe paden niet had verkend en Ameye ontwikkelde daardoor niet het juiste zicht op het veld. Ze speelde bovendien een kleine rol in institutionele netwerken. Hoewel ze lange tijd lid was van

de VVL, deelgenomen had aan de Congressen en een plaatsje had gekregen in *De Belgische vrouw in de letterkunde*, nam zij in geen enkele van die instituties een centrale rol op. Ze had wellicht weinig organisatorische inbreng en kon haar literaire opvattingen niet laten doorwegen. En hoewel ze met haar pseudoniemen een vrij uitzonderlijk spel speelde, kan ook dat tot haar onzichtbaarheid hebben bijgedragen. Ameye

Bron: privéarchief familie Ameye, Ronse.

Vriendenboekje waarin de jonge Ameye haar bewondering voor Sabbe en Benoit te kennen geeft.

heeft nooit radicale keuzes gemaakt voor een of ander genre: ze verliet gaandeweg de ‘hoge’ literatuur en ging zich toelagen op kinderverhalen, vertalingen, columns en luisterspelen. Wat op het eerste gezicht een omvangrijke productie suggereert, blijkt bij nader inzien een veelzijdig amalgaam van bijdragen te zijn, waarbij de literaire publicaties de minderheid vormen. Ameye trad enthousiast en zelfbewust de literaire arena binnen, maar wist haar plaats in het literaire veld niet te verzilveren. Het veelkoppige monster, dat er volgens Maaikje Meijer (1997) voor zorgt dat vrouwen net iets vaker over het hoofd worden gezien of verkeerd worden geïnterpreteerd, had zich weer eens te sterk getoond. ///

Liselotte Vandenbussche (Gent, 1978) studeerde Germaanse talen aan de Universiteit Gent en volgde de specialisatie Literatuurwetenschap aan de Katholieke Universiteit Leuven. In juni 2006 promoveerde zij aan het Centrum voor Genderstudies van de Universiteit Gent met het proefschrift Het veld der verbeelding. Het aandeel en de receptie van niet-confessionele publicisten in Vlaamse, literaire en algemeen-culturele tijdschriften, 1870-1914. Momenteel werkt ze als doctor-assistent aan de vakgroep Nederlands van het departement Vertaalkunde aan de Hogeschool Gent.

Literatuurlijst

- Caecilia Ameye, ‘De vriendin’ (ongepubliceerd manuscript). Privéarchief familie Ameye, s.d.
- Erica van Boven, ‘Het pseudoniem als strategie. Pseudoniemen van vrouwelijke auteurs 1850-1900’, in: *Nederlandse Letterkunde* 3, 4 (1998), pp. 309-326.
- Erica van Boven, ‘What’s in a pseudonym? Pseudoniemen als schrijversstrategie’, in: *Literatuur* 20, 3 (2003), pp. 22-25.
- Eric Devos, *Caecilia Ameye, intellectueel en artistiek mecenas*. Ronse, 1999.
- A. Fasel en N. Maas, ‘Register op de “Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen”’, in: *De negentiende eeuw* 3, 2 (1979), pp. 80-156.
- *La femme belge dans la Littérature. De Belgische vrouw in de Letterkunde, 1870-1914*. Antwerpen, 1914.
- M. Meijer, ‘Inleiding op het themanummer Vrouwen en de canon’, in: *Nederlandse letterkunde* 2, 3 (1997), pp. 200-201.
- Robert de Smet, *Muziek op de muziekberg. Toon-Dicht-Kunst uit de Ameye-kring*. Kruishoutem, 1974.

Interview met Els Witte

Gedreven door geschiedenis

Voor duizenden oud-studenten van de Vrije Universiteit Brussel zal ze voorgoed vereenzelvigd worden met de cursus 'Politieke Geschiedenis van België'. Maar ook buiten de universiteit is Els Witte een gekend gezicht. Als voorzitter van de raad van bestuur van openbare omroep en later als eerste vrouwelijke rector van België drukte ze haar stempel op de geschiedenis van de instellingen waar ze aan het roer stond. In het najaar van 2007 ging ze, na een rijk gevulde academische carrière, op emeritaat. Maar dat betekende geenszins dat Els Witte op haar lauweren ging rusten. Een interview met een academica die niet alleen historische werken heeft geschreven maar wellicht zelf ooit in de geschiedenisboeken zal komen te staan.

/ Sophie Bollen /

Hoe bent u ertoe gekomen om geschiedenis te gaan studeren?

Vanaf mijn prille jeugd had ik reeds een grote interesse voor geschiedenis en politiek. Het was dus logisch dat ik dan ook geschiedenis ging verder studeren, aan wat toen nog de 'Rijksuniversiteit' Gent heette.

Als u zo bent geboeid door politiek, hoe komt het dan dat u niet hebt gekozen voor politieke wetenschappen?

In de periode dat ik studeerde, in de jaren zestig, was politieke wetenschappen nog geen gevestigde opleiding. Eigenlijk kan je zelfs stellen dat politieke wetenschappen als discipline nog niet echt bestond. Geschiedenis was wel een volwaardige opleiding en had dan ook een sterke maatschappelijke en wetenschappelijke status. Indien ik nu opnieuw zou moeten kiezen, zou mijn voorkeur opnieuw naar geschiedenis uitgaan. De historische wetenschap biedt immers een uiterst origineel inzicht in de samenleving, het is een interessante toegangspoort om de maatschappij te bestuderen. Historisch onderzoek brengt verschillende maatschappelijke sectoren samen en laat de verbanden ertussen zien.

Hoe bent u in het onderzoek terecht gekomen?

Tijdens mijn kandidatuursjaren had ik reeds gewerkt rond het revolutiejaar 1830, wat uitmondde in mijn eerste wetenschappelijke artikel. Hier begon mijn fascinatie voor het Verenigd Koninkrijk, de Belgische Revolutie en de postrevolutionaire periode en ik werkte voor mijn licentiaatsverhandeling verder op het onderwerp. Ik haalde er goede cijfers mee, studeerde af in september 1966 en kon in oktober al meteen aan een doctoraat beginnen. Onder tussen had ik immers een onderzoeksbeurs van

het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek gekregen. De jaren zestig was een periode met enorm veel mogelijkheden om een wetenschappelijke carrière uit te bouwen. De groep doctorerende vorsers was toen nog vrij beperkt en de universitaire wereld was in volle expansie. Talentvolle studenten kregen toen veel kansen om aan onderzoek te doen. En daar was ik er dus één van.

Hoe was het om in mei '68 aan de universiteit te werken?

Voor alle duidelijkheid: mei '68 is een beetje voorbijgegaan aan de Gentse studenten. De eerste studentenacties vonden daar pas plaats in 1969. Overigens kregen de studenten in Gent ook steun vanuit het professoraat. Linkse professoren zoals Jaap Kruithof en mijn promotor Jan Dhondt stonden erg positief ten aanzien van deze contestatiebeweging. Wel was er weinig samenwerking tussen onderzoekers en studenten. Ik heb toen ook een actie op poten gezet, om het verschillende statuut tussen vorsers en universiteitsassistenten aan de kaak te stellen en weg te werken. Op het vlak van beurzen en participatiemogelijkheden waren er toen grote verschillen tussen beide groepen. Zo ben ik in de commissie van minister Vermeylen terecht gekomen, die probeerde om oplossingen te zoeken voor de toenmalige universitaire problemen.

Hoe was om als vrouw binnen te dringen in een door mannen gedomineerde wereld?

Ik heb dat zeker niet ervaren als een soort van binnendringen. Ook kan ik niet zeggen ooit veel tegenwerking te hebben ondervonden. Je moet dat natuurlijk ook in de tijdsgeest kaderen: je had de roep om meer participatie, vrijheden en democratie. Begrip voor de emancipatie van de vrouw hoorde in dat rijtje thuis. En vrouwen begonnen langzaam een plaats binnen de universiteit te verwerven. Mannelijke academici die zich tegen deze evolutie zouden verzet hebben, werden als weinig progres-

sief aanzien. Ik wil mijn relatief makkelijke toegang tot de academische wereld natuurlijk niet veralgemenen, ik had nu eenmaal die tijdsgeest erg mee. En er waren ook al niet veel vrouwelijke doctorandi dus we werden niet echt als een bedreiging gezien door de mannelijke collega's.

Ik heb ook nooit het gevoel gehad mezelf te moeten confirmeren aan één of andere mannelijke norm of gedragscode, niet aan de universiteit en ook niet in de andere organisaties waar ik heb gewerkt. Ook al was ik vaak de eerste of enige vrouw die een bepaalde functie bekleedde. Dat was het geval toen ik decaan van de Faculteit werd, voorzitter van de Raad van Bestuur van de toenmalige Belgische Radio en Televisieomroep (BRT) en nadien als rector. Dat ik nooit het gevoel heb gehad gediscrimineerd te zijn als vrouw, heeft natuurlijk ook te maken met het feit dat ik in leidinggevende posities zat. Ik kan mij voorstellen dat vrouwen in middenkaderfuncties of die een job uitoefenen waarin ze geen leiding moeten geven, zich wel veel meer moeten aanpassen aan een bepaalde mentaliteit of structuur. Mijn ervaring is dus niet zo representatief. Ik denk ook wel dat het er van afhangt hoe je daar zelf mee omgaat, of je jezelf als vrouw minderwaardig voelt of niet. Nu, dat gevoel heb ik niet vaak gekend.

Kan u iets vertellen over de verschillende domeinen waarover u onderzoek hebt verricht?

Zoals ik al zei, heb ik mijn licentiaatsverhandeling gemaakt over de periode 1830-1848. Onder mijn promotor, Jan Dhondt, hadden verschillende studenten al gewerkt over de politieke machtsstrijd in steden als Gent en Antwerpen. Maar niemand had tot dan toe hetzelfde gedaan over Brussel. Daar heb ik me dan op gestort. Ook de bestudeerde periode, de eerste helft van de negentiende eeuw, was toen nog pionierswerk. Dit tijdsvak was nochtans een belangrijke transitieperiode, niet alleen omdat er een revolutie plaats vond maar ook omdat de moderne vroegliberale staat toen gevestigd werd. Niemand werkte toen over de laatste helft van 19^e eeuw en 20^e eeuw, dat werd in de jaren zestig nog niet als geschiedenis gezien.

Mijn doctoraatsonderzoek was een voortzetting van mijn licentiaatsverhandeling. Hierin ging ik na hoe de politieke machtsstrijd in deze periode was verlopen in de twintig belangrijkste steden. Ik ontdekte dat de vrijmetselarij een belangrijke rol heeft gespeeld in dit proces, vooral dan bij het ontstaan van de liberale partij. Ook verbond ik mijn bevindingen met theorieën uit de politieke wetenschappen inzake revolutie, partij- en machtsvorming. Dat was toen

een innovatie. Daarvoor hadden historici al wel de brug geslagen naar de sociologie en de economie, maar de link met de politieke wetenschappen was nog niet vaak gemaakt. Nadien ben ik verder blijven werken op het thema politieke geschiedenis, wat uitmondde in het syntheseswerk 'Politieke geschiedenis van België'. Ook heb ik onderzoek gedaan naar de band tussen politiek en financiële drukingsgroepen, naar de relatie tussen economie en politiek. Dat vind ik zo boeiend aan onderzoek: steeds op zoek gaan naar relaties. Een andere thema dat zo mijn interesse heeft weggedragen is de ver-

galisering van abortus was in België een lang en gefaseerd proces, waarbij over de partij- en coalitiegrenzen heen werd samengewerkt. Omdat koning Boudewijn in 1990 de abortuswet niet wilde ondertekenen uit gewetensnood, werd hij gedurende twee dagen "in de morele onmogelijkheid om te regeren" gesteld door de regering. Het wetsontwerp Lallemand-Michielssens werd door het parlement bij wisselmeerderheid goedgekeurd, vervolgens werd het door de ministerraad bekrachtigd en ondertekend. In mijn onderzoek heb ik niet alleen gebruik gemaakt van schriftelijke bronnen maar heb ik een aan-

elk onderzoek, steeds de vraag stellen naar de rol en plaats van vrouwen in het proces. Soms ben je dan wel vlug uitgepraat, zoals bij de rol van vrouwen in de vrijdenkersbeweging in de 19^e eeuw. Maar dat heeft me er nooit van weerhouden om steeds weer dezelfde expliciete vraag te stellen: 'wat betekende dit voor vrouwen?'. Bijvoorbeeld in mijn onderzoek naar de wijze waarop het parlementaire kiesrecht werd uitgebreid of hoe de toegang tot het gemeentelijk kiesrecht werd ingevuld. De reden hiervoor is dat ik een maatschappelijk proces altijd zo veel mogelijk in zijn totaliteit wil vatten en benaderen vanuit de invalshoeken van verschillende groepen. Mijn probleemstelling vertrekt dus eerder vanuit het proces zelf, in plaats van uit een bepaalde groep, zoals bij vrouwengeschiedenis het geval is.

Overigens denk ik dat er nog heel veel werk is voor vrouwenhistorici. Ik sta ervan versteld hoe weinig zaken er onderzocht zijn. Om een voorbeeld te geven: er is weinig geweten over de maatschappelijke positie van de vrouw na de Tweede Wereldoorlog en over de wijze waarop toen over vrouwenemancipatie werd gedacht. Op basis van mijn eigen onderzoek bleek vrouwenemancipatie toen geen issue te zijn. Zo hadden toen wel de mond vol van de democratisering van het onderwijs. Over de toegang van meisjes tot het onderwijs werd echter weinig gesproken, eigenaardig toch? Dit probeer ik dus steeds te doen: altijd nagaan welke plaats vrouwen in het verhaal hadden.

Vindt u zichzelf een feministe?

Dat ligt helemaal in het verlengde van mijn achtergrond en maatschappelijk engagement. Ik ben een telg uit een socialistische en vrijzinnige familie. En zelf ben ik jaren actief geweest in de progressieve linkse beweging. Dus was het voor mij niet meer dan evident dat ik, vanaf de jaren zestig, opkwam voor de rechten van de vrouw. Dat was ook een steeds terugkerend thema in *Links*, het tijdschrift van de linkse van de (Belgische) Socialistische Partij (B)SP, waar ik ook vele jaren bijdragen aan leverde. In mijn werk aan de universiteit ben ik altijd een pleitbezorgster geweest van kansen voor vrouwen. Ik heb talentvolle studentes altijd extra gemotiveerd om verder te gaan in het onderzoek. Ook binnen de raad van de bestuur van de BRT probeerde ik op te komen voor een grotere rol van vrouwen, hetgeen trouwens geen gemakkelijke taak was. Mijn maatschappelijke engagement beperkte zich niet alleen tot de vrouwenemancipatie. Ik ben ook actief geweest bij de 'Rode Leeuwen'. In 1968 kregen Nederlandssprekende socialistische op de tweetalige Brusselse lijsten geen verkiesbare plaatsen meer aangeboden. De Vlaamse socialistische reageerden door met een eigen lijst uit te komen: de Rode Leeuwen, met succes overigens. Een jaar later erkende de partijleiding de Rode Leeuwen als de Vlaamse BSP-federatie Brussel-Halle-Vilvoorde. Zelf heb ik de OCMW-raad gezeteld van de kleinste en armste gemeente van Brussel, met het kleinste aantal Ne- >>

Els Witte, ten tijde van haar rectoraat.

houding media en politiek. Nu ben ik vooral bezig met ideologiegeschiedenis. Momenteel werk ik aan een boek over ideologievernieuwing na de Tweede Wereldoorlog.

U hebt ook gewerkt rond de abortusstrijd in België?

Ja, omdat ik dat een erg interessante en unieke casus in de Belgische geschiedenis vond. De le-

tal sleutelfiguren kunnen interviewen. Dat heeft me veel nuttige informatie opgeleverd, onder andere over de manier waarop de agendasetting in deze zaak is gebeurd.

Hebt u nog over andere onderwerpen gewerkt die een link hebben met vrouwengeschiedenis?

Ik heb eigenlijk nooit vrouwengeschiedenis *pur sang* beoefend. Wat ik wel doe is mij, bij

derlandstaligen en het grootste aantal migranten: Sint-Joost-ten-Node. Daar heb ik veel geleerd, ook over hoe politiek in de praktijk werkt. Ik vond het zeer leerrijk om een verkiezingscampagne mee te maken, om te zien hoe een populaire beroeps politicus en socialistische 'baron' als Guy Cudell, toen burgemeester van Sint-Joost-ten-Node, de campagne trok. Later werd ik ook verkozen in de gemeenteraad maar

“Mijn probleemstelling vertrekt dus eerder vanuit het proces zelf, in plaats vanuit een bepaalde groep, zoals bij vrouwengeschiedenis het geval is.”

dat vond ik minder interessant. Als lid van de meerderheidspartij functioneer je daar toch enkel maar als stemvee. Ondertussen had ik in 1974 de universiteit van Gent ingeruild voor die van Brussel. Daar werd ik eind jaren 1970 afgevaardigde voor de professoren in de raad van bestuur, daarna vicedecaan en vervolgens decaan.

En daarna werd u rector, de eerste vrouwelijke rector aan een Belgische universiteit. Waarom wilde u rector worden?

Dat wilde ik helemaal niet! Maar verschillende factoren hebben gemaakt dat ik me uiteindelijk toch kandidaat heb gesteld voor de functie. De VUB maakte toen een zware periode door en had nood aan een rector met enige publieke bekendheid. En iedereen kende me toen als voorzitter van de BRT. Maar mijn voornaamste drijfveer om rector te worden was er één van persoonlijke aard. Ik had net mijn partner verloren en dacht dat een uitdagende job mij de nodige structuur kon bieden om het verlies te verwerken. Het was dan ook een moeilijke job, en zeker niet de meest prettigste periode uit mijn leven. Ik vond het ook moeilijker dan mijn

functie als voorzitter van de BRT. Alhoewel dat toen ook wel een hele uitdaging betekende omdat de openbare omroep eind jaren 1980 plots kreeg af te rekenen met de concurrentie van een commerciële zender en de publieke omroep daar helemaal niet op voorbereid was. Toch had ik als voorzitter niet dezelfde verantwoordelijkheden als rector, die echt soms wel vrij eenzaam aan het roer van de universiteit staat. Ik

maakte het mezelf ook niet bepaald makkelijk want ik wilde kost wat kost de band met de studenten behouden. Daarom ben ik les blijven geven, naast mijn werkzaamheden als rector. En bleef ik verder onderzoek doen. Ik wilde immers niet in een zwart gat vallen na mijn rectoraat. Ik heb in die periode dus heel hard gewerkt.

Zijn er zaken die u, achteraf beschouwd, anders zou gedaan hebben in uw carrière?

Neen, eigenlijk niet. De keuzes die ik heb gemaakt, kaderden in een bepaalde maatschappelijke evolutie, een bepaalde constellatie. Voor mij lag het bijvoorbeeld voor de hand dat mijn passie voor geschiedenis en mijn maatschappelijk engagement in elkaars verlengde liggen. In het leven krijg je nu eenmaal, op bepaalde momenten, kansen aangeboden. Je kan je leven niet volgens een vooraf bepaald plan sturen, maar wel bepaalde keuzes maken. Op basis van zaken uit de samenleving die op je afkomen.

Ik kan daarom ook geen absoluut diepte- of hoogtepunt in mijn loopbaan aanwijzen. In het onderzoek werd ik, zoals zovele van mijn collega's, gedreven door steeds dezelfde uitda-

ging: greep krijgen op een proces, het trachten te begrijpen om zo iets nieuws te ontdekken. Dat zijn de mooie momenten in het leven van een onderzoeker. En die beleef ik tot op de dag van vandaag. Meer zelfs, met ouder te worden, zie je de zaken ook genuanceerder en in een ruimer historisch verband.

Waarom geeft u zo graag les?

Als je onderzoek doet, ben je eigenlijk heel eenzaam bezig als je dit alleen voor jezelf houdt. Ik zie het als een maatschappelijk engagement om kennis mee te delen aan studenten en het bredere publiek. En vooral aan toekomstige historici. Het voordeel van historisch onderzoek is dat je het, anders dan bijvoorbeeld voor de exacte wetenschappen het geval is, makkelijk kan communiceren met een geïnteresseerd publiek. Lesgeven beschouw ik dan ook als een geprivilegieerd moment van kennisoverdracht.

Ik vind trouwens niet dat, zoals men soms wel hoort, studenten oppervlakkiger geworden zijn dan vroeger. Integendeel, studenten zijn beter geïnformeerd. Ik vind dat geschiedenisstudenten erin slagen om een historisch onderwerp op een meer volledige wijze te benaderen dan vroeger het geval was. Dat is ergens ook logisch: de historische wetenschap is een wetenschap die vooruitgang boekt en dat merk je ook bij studenten.

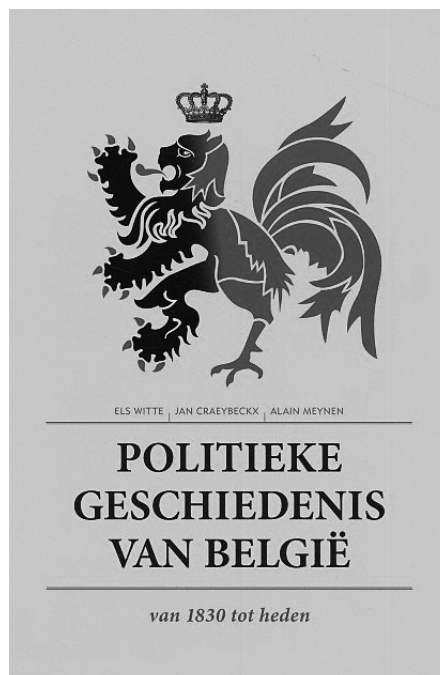
U bent sinds het najaar van 2007 op emeritaat maar nog altijd actief als lesgever en onderzoeker. Bent u een workaholic?

(Lacht). Ik denk het wel, ja. Hoewel dat lesgeven aan heel grote groepen me fysiek wel zwaar begint te vallen, daarom geef ik alleen nog les aan masterstudenten. En zo heb ik ook meer tijd om te schrijven. Naast ideologie-geschiedenis, volg ik ook nog het onderzoek naar de actuele problematiek van Brussel. Hoewel ik hier meer onderzoekers over heb laten werken dan dat ik er zelf onderzoek naar heb gedaan. In 1978 heb ik het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel (BRUT) opgericht, dat in 2005 werd omgedoopt tot het Brussels Informatie-, Documentatie- en Onderzoekscentrum (BRIO). Ik vond immers dat het onderzoek naar Brussel, en de relaties tussen Nederlands- en Franstaligen, tot één van de belangrijke onderzoeksopdrachten van de VUB moest behoren. In dit onderzoeksonderwerp vloeien geschiedenis, wetenschap en maatschappij immers in elkaar over.

Wat wilt u absoluut nog verwezenlijken?

Eerst en vooral: het boek over ideologie na de Tweede Wereldoorlog afwerken. En dan nog eens terug gaan naar de 1830-periode en een boek over het orangisme schrijven. Om maar twee dingen te noemen...

Nog inspiratie genoeg dus. We wensen u nog veel werkplezier. ///

Cover van *Politieke geschiedenis van België*, hét meest bekende synthesewerk van Els Witte.

De Bijzondere Rechtspleging van het vrouwelijke burger- en bewakingspersoneel van *Konzentrationslager* Herzogenbusch

Vrouwen voor het gerecht

Direct na de oorlog werden tienduizenden mannen en vrouwen in Nederland opgepakt als 'landverraders' om door tribunalen en bijzondere gerechtshoven te worden berecht. Hieronder bevonden zich ook 27 vrouwen die als bewaakster of op de administratie hadden gewerkt in concentratiekamp Herzogenbusch, ook wel kamp Vught genoemd. De Politieke Opsporingsdiensten (POD) – later veranderd in Politieke Rechercheafdelingen (PRA) – deden onderzoek naar de vrouwen, die daarna volgens de wetsbesluiten en strafbepalingen van de Bijzondere Rechtspleging aangeklaagd en veroordeeld werden. Hoe verliepen deze onderzoeken? Wat werd deze vrouwen ten laste gelegd en hoe werd er over hen geoordeeld? En in hoeverre kwam dit overeen met de omgang met hun mannelijke collega's?

/ Marieke Meeuwenoord /

Kamp Vught was in gebruik van januari 1943 tot september 1944. In die tijd zaten er ruim dertigduizend mensen voor korte of langere tijd vast, onder wie ongeveer twaalfduizend joodse gevangenen. De buitenbewaking werd gedaan door twee compagnieën van het Wachbataillon Nord-West, waarin enkele honderden Nederlandse mannen van de Waffen-SS dienst deden. In mei 1943 werd er een apart vrouwenkamp geopend, dat door vrouwen werd bewaakt. Daarnaast werkten er ook vrouwen op de administratie in de *Kommandantur*. Hoeveel Nederlandse vrouwen in kamp Vught gewerkt hebben is niet duidelijk. De Nederlandse historicus Lou de Jong kwam in de jaren zeventig tot een lijst van achttien *Aufseherinnen*. In mijn onderzoek kwamen nog twee namen naar boven en

vrouwen zijn alleen te vinden als ze in andere dossiers of in verslagen van gevangenen genoemd worden. Daarnaast moeten er dan voldoende gegevens bekend zijn, zoals voor- en achternaam en geboortedatum, om te kunnen achterhalen of er een dossier van hen is. Er zijn tot nu toe elf namen bekend, maar slechts van acht vrouwen is er ook een gerechtelijk dossier gevonden.

De dossiers van de Bijzondere Rechtspleging zijn sinds 2000 verzameld bij het Nationaal Archief in Den Haag. Ze bevatten over het algemeen alle documenten met betrekking tot het onderzoek naar en de vervolging van de verdachte, zoals de processen-verbaal van de verhoren van de verdachten en de getuigenissen van familieleden, burens, oud-gevangenen en eventueel oud-collega's. Verder bevindt zich in het dossier belastend materiaal zoals bewijzen van lidmaatschap van nationaalsocialistische organisaties. Er zijn brieven, zowel ten

openbare aanklager –, verslagen van de terechtzittingen en het vonnis van het tribunaal of bijzonder gerechtshof. Daarnaast zijn ook nog de stukken met betrekking tot de eventuele cassatie of gratieverzoeken in de dossiers te vinden.

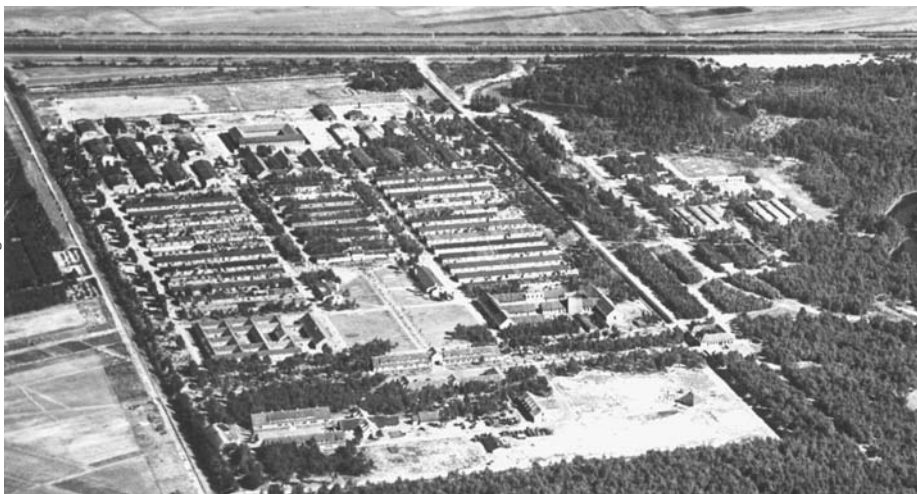
Onderzoek

Het was de bedoeling van de Bijzondere Rechtspleging om te zorgen voor een snelle berechting, maar dat bleek door het enorme aantal gedetineerden al spoedig niet haalbaar. Ook de ex-werkneemsters uit kamp Vught zaten over het algemeen lang vast voordat de POD's en PRA's eraan toekwamen om hun zaak te onderzoeken en af te ronden. De meeste vrouwen zaten minstens een jaar of langer in voorarrest. Eén voormalige bewaakster moest twee jaar en negen maanden wachten voordat haar zaak eindelijk voorkwam.

In het onderzoek van de POD's en PRA's werd de geschiedenis van de vrouwen nauwkeurig uitgeplozen. Niet alleen hun eigen levensloop, waaronder hun opleiding, werk, geloof, politieke overtuiging en relaties, maar ook de achtergrond van hun ouders en eventuele broers en zussen werd uitgebreid onderzocht. Dit is een opvallend verschil met de onderzoeken naar het mannelijk bewakingspersoneel. Bij hen werd uiteraard ook wel naar hun persoonlijke achtergrond gekeken, maar over het algemeen veel minder nauwgezet. Er werd alleen grondig onderzoek gedaan naar mannen die overduidelijk een moeilijke jeugd of een gecompliceerd leven hadden gehad.

Een mogelijke verklaring hiervoor is dat het voor de onderzoekers minder goed te begrijpen was wat een vrouw ertoe kon brengen om dienst te nemen in een concentratiekamp. Tussen de regels door valt te lezen dat er eigenlijk wel wat mis *moest* zijn met een vrouw die dat deed. Ze had een 'verderfelijk' karakter, kwam uit een 'ongunstig' gezin of allebei. Om hier achter te komen werd er gedetailleerd ingegaan op haar persoonlijke geschiedenis. Vragen over het gebruik van sterke drank, over relaties en hoe serieus die waren en over het hebben van seksuele contacten werden, zoals uit de dossiers blijkt, aan mannen niet gesteld. Deze vragen lijken erop gericht te zijn het 'slechte' karakter van de vrouw bloot te leggen. Daarnaast werd de rest van het gezin tegen het licht gehouden. Niet alleen hun sociale en economische achtergrond, maar ook hun politieke ideeën, karakter en psychologische gesteldheid. Deels was dit om een eventueel 'slecht' karakter te verklaren, deels om te begrijpen wat ogenschijnlijk 'brave' vrouwen naar het kamp hadden gebracht.

Ook in de keuze bij wie een psychiatrisch >>

Bron: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Luchtfoto van kamp Vught, 1947.

van één daarvan bestond ook een dossier. Naar de Nederlandse vrouwen die op de administratie werkten is nog niet eerder onderzoek gedaan. Hun aantal is lastiger vast te stellen. De

laste als ten gunste van de verdachten. Vervolgens bevat het dossier stukken met betrekking tot de terechtzitting zoals pleitnota's van de advocaat, rapporten van de procureur-fiscaal – de

onderzoek noodzakelijk werd geacht, is een verschil in denken ten aanzien van mannen en vrouwen te zien. Bij mannen werd een psychiatrisch onderzoek bevolen als er hele duidelijk aanwijzingen waren dat hij geestelijk of sociaal minder ontwikkeld was. Zo werd ondermeer onderzoek gedaan bij een man die niet kon lezen en schrijven en waarbij men twijfelde aan zijn verstandelijke vermogens. Ook werd een man onderzocht die uit een gezin kwam dat bij het woningbureau bekend stond als “het meest asociale gezin, van de duizenden waarmee het bureau bemoeienis had”.

Bij de vrouwen lag het anders. Bij hen werd een psychiatrisch onderzoek ingesteld om een verklaring te vinden voor hun gedrag en karakter, zoals bij een vrouw die betrokken was bij het zogenoemde ‘Bunkerdrama’. De ‘bunker’ was de kampgevangenis en hierin werd in de nacht van 15 op 16 januari 1944 een groep van 74 vrouwen opgesloten in een cel van nog geen negen vierkante meter. Toen na twaalf uur de deur weer open ging, bleken tien vrouwen te zijn gestorven. Het Bunkerdrama was één van de ergste gevallen van mishandeling en doodslag in het kamp en de bewaakster werd vanwege haar betrokkenheid bestempeld als zeer sadistisch en verdorven. Een psychiatrisch onderzoek moest helderheid verschaffen over de vraag hoe erg het met haar karakter was gesteld en hoe ze zo was geworden. Een logisch gevolg van de verschillende motivaties waarmee de

Bron: privé-collectie Marieke Meeuwenoord.

De Kommandantur in kamp Vught, waar de vrouwen van de administratie werkten, juli 2006.

dienstperiode anders en grondiger dan bij de mannen. Bij vrouwen richtte het onderzoek zich op hun gehele diensttijd in het kamp en hun algemene gedragingen tijdens die periode. Bij mannen lag de focus voornamelijk op het bewijzen dat ze lid waren van de Waffen-SS en dat ze in kamp Vught werkzaam waren geweest. Daarnaast werd er gekeken of ze eventueel nog iets buitensporigs hadden gedaan, bijvoorbeeld iemand zwaar mishandeld of gedood. Als dat zo was, dan werd dat uitgezocht, zo niet, dan werd er verder weinig aandacht aan hun gedragingen besteed.

Deels had dit te maken met de strafbaarheid van bepaalde daden. Lidmaatschap van de Waffen-SS was zonder meer strafbaar. In de regel stond hier vijf jaar voor. Bij de vrouwen was de centrale aanklacht ‘hulp aan de vijand’ en daarvoor bestond geen vaste strafmaat. Het was dus noodzakelijk uit te zoeken waaruit die hulp precies had bestaan en in hoeverre ze zich aan hun dienst en de Duitse bevelen hadden proberen te onttrekken. Om dit in kaart te brengen, moest er een veel uitgebreider onderzoek worden gedaan.

Aanklacht

Alle 27 onderzoeken leidden uiteindelijk tot een dagvaarding waarin de tenlastelegging uit de doeken werd gedaan. Wat uiteraard bij alle vrouwen terugkwam was: ‘hulp verlenen aan de vijand’ oftewel werken voor de

lijk niet direct voor een baan in kamp Vught, maar werden daar geplaatst vanuit de organisatie waarvan ze lid waren. Verreweg de meesten mannen werden vanuit de Waffen-SS als bewaker in kamp Vught geplaatst. Omdat de Waffen-SS een onderdeel was van het Duitse leger werden al deze mannen aangeklaagd voor ‘in vreemde krijgsdienst treden’. Degenen die middels een andere organisatie in het kamp terecht waren gekomen, werden alleen aangeklaagd voor ‘lidmaatschap van een nationaalsocialistische organisatie’.

Een kwart van de vrouwen werd aangeklaagd voor ‘blijk geven van ingenomenheid met de vijand’, wat over het algemeen te maken had met contacten met Duitse mannen. Zo werd een *Aufseherin* aangeklaagd omdat ze met Duitsers vriendschappelijke omgang had, met hen feestte en cafés en bioscopen bezocht. Een andere vrouw werd ten laste gelegd dat ze intieme omgang had met Duitse SS’ers. Het werd de vrouwen nagedragen dat ze door hun – al dan niet enkel vriendschappelijke – relaties in strijd met de belangen van het Nederlandse volk hadden gehandeld en daarmee afbreuk hadden gedaan aan het verzet. Monika Diederichs schrijft hierover, in haar boek *Wie geschoren wordt moet stilzitten*, dat een relatie met een Duitser als nationale echtbreuk werd gezien. Vrouwen die zo’n relatie hadden, gedroegen zich schaamteloos ten opzichte van hun vaderland en de natie. Dit blijkt ook uit de dossiers, getuige onder andere de uitspraak tegen een vrouw die in het kamp op kantoor had gewerkt: “Overwegende voor wat de straf betreft, dat het Hof als zeer ernstig aanmerkt, dat zij in die tijd vriendschappelijk omging met aan de kampleiding verbonden Duitsers en met hen feestte, uitging en flirtte. (...) Terwijl haar Vaderland door de vijand onderdrukt en uitgeplunderd werd”.

Maar, zoals eerder al aangehaald werd, lijkt er ook nog iets anders meegespeeld te hebben. Iets dat uit de aanklachten niet kon blijken, omdat het niet strafbaar was, maar wel uit het voorafgaande onderzoek en de verhoren tijdens de terechtzittingen. Het ging niet alleen om de relatie met een Duitser, maar ook om de gedachte dat de relaties van de vrouwen, of dit nu met een Duitser, een Nederlandse SS’ers of een ‘gewone’ jongen was, aanwijzingen waren van de ‘slechtheid’ van de vrouwen. Vrouwen die zich niet hielden aan de tradities en de gangbare praktijk van seksualiteit waren niet alleen

Bron: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Een *Aufseherin* uit kamp Vught met twee gijzelaarskinderen op haar arm. Naast haar staat *Unterscharführer* Walter, zonder datum.

psychiatrische onderzoeken werden ingesteld, is dat er andere onderwerpen aan de orde kwamen. Bij vrouwen werd meer aandacht besteed aan hun karakter, hun lichamelijke en psychische gesteldheid en hun gezinsachtergrond.

Behalve dat de achtergrond van de vrouwen nauwgezet doorgelicht werd, was ook het onderzoek naar hun gedragingen tijdens hun

Duitse bezetter. Lidmaatschap van een nationaalsocialistische organisatie was een tweede veel voorkomende aanklacht. Ongeveer de helft van de vrouwen was daarvan lid, de meerderheid van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB).

Bij de mannen lag dit anders. In tegenstelling tot de vrouwen meldden de mannen zich name-

onzedelijk, maar hadden ook een verdorven karakter. De link met hun werk in een concentratiekamp was dan snel gelegd. Vaak werden opmerkingen over sadisme en hardvochtig optreden in een adem genoemd met de onzedelijke moraal van de vrouwen.

Hoewel vele oud-gevangenen getuigden over het gebruik van geweld door de bewaaksters, werden opvallend weinig vrouwen daarvoor aangeklaagd. In totaal werd het slechts in vier gevallen ten laste gelegd, ondermeer bij twee *Aufseherinnen* die betrokken waren geweest bij het Bunkerdrama. Ze hadden de vrouwen naar de bunker gebracht en meegeholpen ze in de cel te stoppen. Omdat niet bewezen kon worden dat de *Aufseherinnen* geweten hadden wat de vrouwen te wachten stond, luidde de aanklacht bij beiden dat ze behulpzaam waren geweest bij het handhaven van orde en tucht en het doorvoeren van door de kampleiding gewenste straffen. Twee andere bewaaksters werd 'mishandeling' ten laste gelegd. Het ging hierbij niet om specifieke voorvallen, maar om hun algemene hardhandige gedrag.

Straf en motivering

Over het algemeen werden de aanklachten bevestigd geacht en was het aan het tribunaal of het bijzonder gerechtshof om de straf te bepalen. Wanneer we kijken naar de straffen die aan vrouwen werden opgelegd, valt op dat over het algemeen óf lage óf hoge straffen uitgedeeld werden. Van de 27 vrouwen werden er zeven na hun vonnis direct in vrijheid gesteld, eventueel wel met een voorwaardelijke straf en onder toezichtstelling. Twaalf vrouwen kregen een straf tussen de acht maanden en vijf jaar, met een gemiddelde van 2,5 jaar. Zeven kregen er een straf van tien jaar of hoger, met een maximum van 20 jaar. Hiertoe behoorden onder meer de vier vrouwen bij wie de aanklacht mishandeling had geluid. Wat betreft de drie andere bewaaksters ging het voornamelijk om het feit dat ze over een lange periode voor verschillende Duitse organisaties hadden gewerkt, zonder pogingen te doen om er onder uit te komen. Bij mannen waren er wel meer, die een straf tussen de vijf en de tien jaar kregen. Dit lag deels aan het feit dat vijf jaar standaard was voor lidmaatschap van de Waffen-SS. Als er daarnaast nog verzwarende omstandigheden waren, kwamen er een paar jaar bij.

Geen van de vrouwen hoorde de doodstraf tegen zich eisen. Bij de meesten was dat ook niet gepast geweest, maar bij de vrouwen die betrokken waren bij het Bunkerdrama had dit eventueel wel gekund. Het is niet te achterhalen of het feit dat het vrouwen waren, een rol heeft gespeeld dat er 20 jaar werd geëist in plaats van de doodstraf. Een van de nabestaanden vond dat in ieder geval wel. Hij schreef een brief aan de procureur-fiscaal waarin hij zich afvroeg waarom bij een van de vrouwen de doodstraf niet geëist werd en bij anderen, die niet minder op hun geweten hadden, wel. "Het maakt m.i. niet uit of iemand man of vrouw is, omdat [het] er bij de beoordeling van de daden van een mens omgaat of de rechten van een medemens

Bron: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Toegangspoort van de bunker in Vught waar het Bunkerdrama zich afspeelde, najaar 1944.

eerbiedigd zijn of niet."

Bij de motivering van de straffen vallen een aantal zaken op. Allereerst werd er regelmatig benadrukt dat: "alleen het feit, dat een jeugdige vrouw de taak als opzichteres in dienst der SS op zich neemt, een zo bedenkelijke mentaliteit toont, dat, onverschillig waar de betrokkene in die hoedanigheid zou worden geplaatst, zulks op zich zelf een hoogst ernstig feit oplevert", aldus het tribunaal in de zaak van een *Aufseherin*. En als een vrouw dan toch in een concentratiekamp werkte, werd eigenlijk verwacht dat ze zou proberen het leven van de gevangenen te verlichten. Meerdere malen werd het als verzwarende omstandigheid gezien als een verdachte dat volgens de getuigen niet gedaan

had, zonder dat het betekende dat ze hard tegen de gevangenen was opgetreden. Als laatste werd het de vrouwen zwaar aangerekend als ze geen berouw toonden.

Ten aanzien van de verlichtende omstandigheden valt op dat de rechters relatief gevoelig waren voor de omstandigheden waaronder de vrouwen opgegroeid waren. Meer dan bij de mannen konden ze begrip opbrengen als vrouwen uit een NSB-gezin kwamen, onder moeilijke omstandigheden waren opgegroeid of uit armoede een baan in het kamp hadden aangenomen. Ook zorgde het voor een flinke verlichting van de straf als er gunstige getuigenissen van oud-gevangenen waren. Zowel bij de verzwarende als de verlichtende omstandigheden lijkt de kernvraag te zijn geweest: in hoeverre het karakter van de vrouw nu werkelijk 'verdorven' was. De berechting was bij de vrouwen, veel sterker dan bij de mannen, meer een karakter- dan een dadentoets.

Resumerend blijkt uit de dossiers dat zowel de onderzoekers als de openbare aanklagers en leden van de tribunaal en bijzondere gerechtshoven anders tegen het vrouwelijke dan tegen het mannelijke burger- en bewakingspersoneel aankeken. Er werd diepgaander onderzoek naar hun achtergrond gedaan om te kijken of daarin een verklaring te vinden was voor het feit dat de vrouwen zich bij kamp Vught hadden gemeld. Ze hadden ogenschijnlijk moeite te begrijpen waarom een vrouw dat zou doen, terwijl het bij de mannen kennelijk minder vragen oproep. De zaken die de mannen en vrouwen uiteindelijk ten laste werden gelegd, verschilden iets. Deels kwam dit door de strafbaarheid van hun handelen, deels doordat men bij een vrouw kennelijk andere dingen strafbaar achtte dan bij een man. Dit kwam ook tot uiting in de opgelegde straf en de motivering daarvan. Het lijkt het erop alsof mannen meer terecht stonden voor hun daden en vrouwen meer om hun karakter en de motivatie van hun handelingen. ///

Marieke Meeuwenoord (1978) rondde in 2006 de onderzoeksmaster geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam af. Aansluitend begon ze bij het Centrum voor Holocaust- en Genocidestudies met het werk aan haar proefschrift over concentratiekamp Vught. (M.Meeuwenoord@niod.knaw.nl)

Primaire bronnen

- Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983).-
- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (Niod), Vught, Konzentrationslager Herzogenbusch (250g).

Literatuurlijst

- Monika Diederichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten. De omgang van Nederlandse meisjes met Duitse militairen*. Amsterdam 2006.
- Zonneke Matthée, *Voor volk en vaderland. Vrouwen in de NSB 1931-1948*. Amsterdam 2007.
- Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955*. Houten 1989.
- U. Weckel en E. Wolfrum, 'NS-Prozesse und ihre öffentliche Resonanz aus geschlechtergeschichtlicher Perspektive', in: Idem, *"Bestien" und "Befehlsempfänger". Frauen und Männer in NS-Prozessen nach 1945*. Göttingen 2003, pp. 9-21.

De archivaris als *oral historian*

Het beeldarchief van het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV) is begonnen met *video history*: het vastleggen van persoonlijke verhalen op video. Er lopen nu twee *video history* projecten: een over de tweede feministische golf en een ander over vrouwen in de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB). Het eerste project gaat over vrouwen die trots zijn op hun verleden en daar graag over willen vertellen. Het tweede project is omgeven met taboes en zwijgen.

/ Grietje Keller /

IHet IIAV wil niet alleen de papieren archieven van de tweede feministische golf bewaren, maar ook de verhalen en de persoonlijke ervaringen van vrouwen die een sleutelrol vervulden in de vrouwenbeweging optekenen. Die informatie is belangrijk om een compleet beeld te krijgen van de ontwikkelingen binnen deze beweging. De tweede feministische golf is echter een heel breed onderwerp, daarom zocht het IIAV naar een thema en invalshoek. Juist op dat moment klopten Janneke van Mens-Verhulst en Bertheke Waaldijk bij het IIAV aan met de vraag of het mogelijk was om samen te werken rond hun on-

nomen. De samenwerking die hier uit voortvloeide heeft succes gehad: dit najaar zullen een boek, een documentaire, acht video-interviews en een schat aan geschreven interviewmateriaal beschikbaar zijn. Op 25 september zullen de resultaten van deze samenwerking tussen het IIAV en de twee hoogleraren van de Universiteit Utrecht worden gepresenteerd tijdens een symposium en filmpremière.

Vrouwen en de NSB

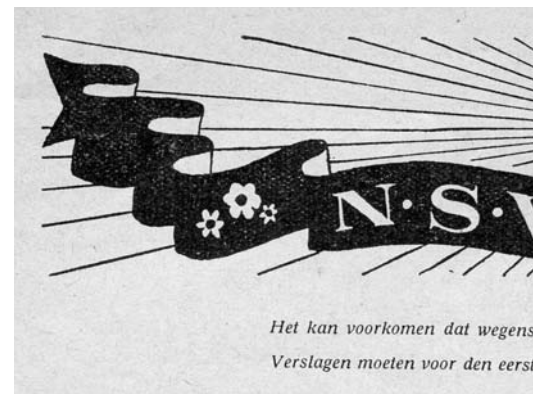
Van een geheel andere orde is het project 'NSB-vrouwen': verhalen van vrouwen die tussen 1931 en 1945 lid waren van de NSB en/of nevenorganisaties zoals de Nationaal Socialistische Vrouwen Organisatie (NSVO). Het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport stelde hiervoor subsidie beschikbaar in het kader van het programma 'Erfgoed van de Oorlog'. De interviewster is Zonneke Matthee, auteur van het boek *Voor Volk en Vaderland. Vrouwen in de NSB 1931-1948*. Het is moeilijk om vrouwen te vinden die willen praten over dit beladen verleden. Tot nu toe werden drie vrouwen bereid gevonden om over hun leven te vertellen. Op video vastleggen is echter steeds een stap te ver, tot nu toe legde het IIAV de levensverhalen alleen op geluid vast. Deze interviews zullen toegankelijk zijn voor wetenschappelijke onderzoekers op voorwaarde dat zij de anonimiteit van de geïnterviewden waarborgen.

Oral history als collectie

Bij deze interviews gaat het om het maken van een collectie. In Nederland is het niet gebruikelijk om een interviewcollectie samen te stellen. Vóór 2003 zijn er in Nederland slechts twee grootschalige wetenschappelijke *oral history* projecten uitgevoerd: over Nederlands-Indië

aan de Universiteit van Leiden door de Stichting Mondelinge Geschiedenis Indonesië (SMGI), en over de geschiedenis van de rooms-katholieke missie door het Katholiek Documentatie Centrum (KDC) aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Langzamerhand komen er meer wetenschappelijke interviewcollecties. Stef Scagliola van het Veteraneninstituut is bijvoorbeeld op dit moment bezig met het samenstellen van een collectie van 1000 interviews

met veteranen van alle oorlogen en militaire missies waar Nederland aan deel genomen heeft. Stef Scagliola vraagt zich echter af: "Is gebruik van bestaande interviews wel in de wetenschappelijke routine opgenomen in Nederland?" Dit in tegenstelling tot Amerika, Engeland en andere landen, daar bestaat er een lange traditie in het samenstellen van grote collecties interviews. *Oral historians* zijn daar vaak archivariissen. Terwijl in Nederland onderzoekers interviewen voor hun eigen onderzoek. Daarom kreeg het IIAV aanvankelijk regelmatig kritiek van wetenschappers: "Wat zijn eigenlijk jullie onderzoeksvragen? Wat is jullie centrale focus?"

Het SMGI kreeg dezelfde vragen. In de inleiding van het boek *Memories of the East*, met samenvattingen van de interviews die werden afgenomen door het SMGI, schrijven de auteurs dat ze besloten: 'not to focus the project

Opnamedag bij Leonoor Nicolai, januari 2008 in Rotterdam. De foto is genomen door Hans Jurg.

derzoek naar de geschiedenis van de vrouwenhulpverlening in Nederland. Waaldijk (werkzaam bij het *Graduate Gender Programme* van de Universiteit Utrecht) en van Mens-Verhulst (tot 2006 bijzonder Hoogleraar Vrouwenhulpverlening aan de Universiteit voor Humanistiek en verbonden aan de afdeling Psychologie van de Universiteit Utrecht) waren toen al enkele jaren bezig met een boek over dat onderwerp. Het besluit om gefilmde interviews over dit onderwerp te gaan verzamelen werd dan ook snel ge-

Archief
beweging
lam

SOCIALISTISCHE

5, Den Haag, Tel. 182440 - Adm.-adres: Postbus 832, R'dam, Tel. 72916
 or: f 2.60 per jaar; bij vooruitbetaling op giro 207915 ten name van
 ermelding „Vrouwenblad“). Voor zoover de voorraad strekt kunnen losse
 e Nenasu, Postbus 832, Rotterdam, Telefoon 72916 — Prijs 10 cent met
 Advertenties 20 cent per regel — Korting bij contract

NAAI- EN KNIPCURSUS der N.S.V.O.

Zelf naaien is altijd voordelig geweest. Maar zelf zóó naaien, dat men zelfs in den „bloei“-tijd van de textielkaart zich af en toe wat aardigs kan aanschaffen moet geleerd zijn. Op de naai- en knipcurssussen der N.S.V.O., die welhaast in iedere plaats, waar een N.S.V.O.-afdeling is, worden gegeven onder deskundige leiding, wordt de huisvrouw in de geheimen van de edele naai-kunst ingewijd. Niet alleen voor zichzelf leert ze er een aardig japonnetje maken, vooral ook voor het gezin maakt ze kledingstukken; de kinderen in het bijzonder worden goed bedeeled. Van oud wordt nieuw gemaakt. Als moeder nog een oude jurk heeft hangen, kan er een leuk nieuw jurkje voor kleine zus van gemaakt worden; uit een ouden wollen rok een warm broekje voor kleine Jan. En dat Jan meteen als „maatstaf“ voor het patroon wordt genomen, ziet U op een der plaatjes. Jan wil graag als „pop“ zijn diensten aanbieden. Maar dat er een meneer met een groote camera bijkwam, dat ging hem wat tē ver.... Wij hebben voor onze lezzeressen een goed bericht, al is het wat voorbarig. De knip- en naaicursus heeft ons namelijk beloofd binnen korten tijd aan patronen te helpen.... Wij wachten dus in spanning af!

foto's: Fotodienst N.S.V.O.

plaatsruimte een ngezonden verslag ingekort moet worden.
 ten van iedere maand worden ingezonden aan de Redactie

interviews in de toekomst vaak geconsulteerd worden door onderzoekers. Hierbij wordt u dus uitgenodigd om gebruik te maken van de 'interviewcollecties-in-aanbouw'. ///

Moving Women's History wordt gefinancierd door het Prins Bernhard Cultuurfonds, Mondriaan-fonds, het VSBfonds en het Thil ten Catefonds.

De 10e mei 1970 werd uitgeroepen tot >>
 ongehuwde moederdag, de leden van de actie-groep 'Ongehuwde Moeders' demonstreren met spandoeken met tekst: 'ongehuwde moeders zijn ook moeders'; 'moeders zijn moeders'; 'alle kinderen zijn echte kinderen'; '10 mei ongehuwde moederdag'; 'waar zijn de ongehuwde vaders?' De foto is genomen door een onbekende fotograaf.
 Bron: IIAV.

Jannie Poelstra (1952-2008)

Vrijdag 28 maart 2008 is, op 55-jarige leeftijd, Jannie Poelstra overleden. Afkomstig uit een Fries arbeidersgezin kwam zij in 1970 in Groningen geschiedenis studeren, via de 'omweg' van ULO, HAVO-top en MO. Al vroeg zette Jannie zich in voor de vrouwengeschiedenis.

/ Marjolein 't Hart /

Zo was zij mede-oprichtster van de vrouwengeschiedenisgroep Groningen, van het Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis en van het Tijdschrift voor Vrouwenstudies. Zij nam het initiatief voor congressen op haar vakgebied en zat in tal van redacties en commissies. Nog tijdens haar studie verzorgde zij geschiedenisonderwijs aan de Pedagogische Academie in Groningen. Sinds 1982 werkte zij bij de leerstoelgroep Nederlandse Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam/ Afdeling Vrouwenstudies Letteren, waar zij zeer eigenzinnig en bevoegen colleges gaf op het gebied van de vrouwengeschiedenis.

Het was daar dat ik Jannie pas goed leerde kennen als een collega die zich met hart en ziel inzette voor haar vriendennetwerk van studentes en vakgenotes. Haar onderzoek naar dienstbodes culmineerde in een proefschrift, dat zij in 1996 in Amsterdam verdedigde (promotor: Hans Blom) onder de titel *Luiden van een andere beweging: huishoudelijke arbeid in Nederland 1840-1920*. Met haar publicatie *Vrouwen aan het Spaarne: op zoek naar nieuwe wegen* (Haarlem 1998) liet zij de mogelijkheden voor popularisering van het vak zien door er een beschreven rondwandeling in Haarlem aan te koppelen. In dezelfde geest schreef zij de geschiedenis van haar straat en de bewoners in *Een stadse straat. 100 Jaar wonen in de lordensstraat* (Haarlem 1999). Een bijzonder onderzoeksproject richtte zich op de rijkskampen in Drenthe en Overijssel, die na de Tweede Wereldoorlog gedurende enkele jaren door de overheid gebruikt werden om 'sociaal uitschot' te huisvesten. Deze laatste belangstelling bleef ze tot vlak voor haar overlijden nog houden, zie onder meer www.destentor.nl/regio/nwoverijssel/2719477/We-waren-daar-het-kampscho-rem.ece (gezien 24 mei 2008).

In de jaren negentig raakte zij echter steeds meer gedesillusioneerd door de marginalisering van vrouwengeschiedenis – zo werd ook de Afdeling Vrouwenstudies Letteren opgeheven. Steeds vaker moest zij colleges geven waar zij geen of weinig affiniteit mee had en dat leidde tot regelmatige botsingen met de door mannen gedomineerde universitaire bureaucratie. Na aanhoudende gezondheidsklachten kreeg zij in 2003 eervol ontslag. Met haar partner Cees Oosterbaan besloot zij toen 'het Westen' (en de wetenschap) definitief de rug toe te keren en betrok een boerderij in De Krim, Overijssel,

waar zij zich wilde toeleggen op haar passie: de moestuin. Helaas heeft zij niet lang van de ruimte en de rust kunnen genieten – anderhalf jaar geleden werd een ernstige vorm van kanker geconstateerd. Een week voor haar overlijden sprak ik met haar – nog steeds klonk zij gedreven, onverzettelijk. 'Zelfstandig en met een hele sterke wil, tot het einde ongebroken' was het motto op haar rouwkaart. Zij is veel te jong gestorven. ///

Marjolein 't Hart (1955) is sinds 1990 aan de Leerstoelgroep Economische en Sociale Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam verbonden, tegenwoordig als Universitair Hoofddocent.

Belangrijkste publicaties Jannie Poelstra

- 'Vrouwenarbeid in de Groninger Veenkoloniën aan het eind van de 19^e eeuw', in: J. Blok e.a. (red.), *Vrouwen, kiesrecht en arbeid in Nederland, 1889-1919*. Groningen, 1977, pp. 122-186.
- [met Josine Blok], 'Het verbod van het onderzoek naar het vaderschap en de dubbele moraal', in: *Socialistische-Feministische Teksten*, vol. 1, 1978, pp. 125-167.
- 'Dienstboden tussen arbeiders en burgerstand', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, vol. 2, 1981, pp. 45-68.
- [met Barbara Henkes], 'Between repression and resistance', in: *IVme Colloque d'histoire orale*. Aix-en-Provence, 1982, pp. 623-639.
- 'Het dienstbodenvraagstuk heeft de volle aandacht der regering', in: *Kongresbundel Winteruniversiteit Vrouwenstudies*. Nijmegen, 1983, pp. 13-19.
- [met Hanneke Oosterhof et al., red.]: *Een moment voor jezelf? De vrouwelijke handwerken in gezin, onderwijs en beroep, 1850-1950*. Nijmegen, 1984; haar bijdragen: 'Handwerken en huiselijkheid', pp. 11-32 en 'Handwerken als beroep', pp. 55-73.
- 'Een meisje moet sterke zenuwen hebben', in: *Sociologisch Tijdschrift*, vol. 11, nr. 4, 1985, pp. 648-678.
- 'Handwerken en de disciplineren van vrouwen', in: Arina Angerman et al. (red.), *Vrouwenwerelden. Congresmap 7-8 maart 1985*. Groningen, 1985, pp. 29-40.
- 'Een dienstmeid staat terecht', in: R. Knorringa e.a. (red.), *Uitgesproken, niet uitgepraat*. Amsterdam, 1987, pp. 157-175.
- 'Domestic servants in the middle of the 19th century: a problem of gender or class?', in: Josine Blok en Marja van Tilburg (red.), *Gender and Historiography (congresbundel 5 en 6 april 1989)*. Groningen 1989, pp. 47-55.
- [red.]: *Geachte promovenda: 100 jaar promoverende vrouwen aan de Universiteit van Amsterdam*. Amsterdam, 1990.
- 'Dienstbaarheid en handwerkonderwijs. Opleidingen voor meisjes uit de arbeidende klasse in de negentiende eeuw', in: Karen den Dekker e.a. (red.), *Een tien voor vlijt*. Zutphen, 1992, pp. 59-71.
- *Luiden van een andere beweging. Huishoudelijke arbeid in Nederland 1840-1920*. Amsterdam, 1996.
- *Vrouwen aan het Spaarne: op zoek naar nieuwe wegen*. Haarlem, 1998; met: *Rondwandeling 1898: vrouwen aan het Spaarne*. Haarlem, 1998.
- 'Geertruida Carelsen, paleisdame van de koningin der aarde', in: *Kleio*, vol. 39, 1998, pp. 19-24.
- 'Ontheemde kustbewoners', in: G.J. Dijkstra (red.), *Gemeente Beilen 1940-1945*. Beilen, 1999, pp. 198-204.
- 'Liefdewerk oud papier: een eeuw uitvoerend huishoudelijk werk', in: *Gezond en wel*. Amsterdam, 1999, pp. 53-71, 257-262.
- *Een stadse straat. 100 jaar wonen in de lordensstraat*. Haarlem, 1999.
- 'De eerste vrouwelijke leden van de Maatschappij', in: *Nieuw letterkundig magazijn*, vol. 18, 2000, pp. 16-23.
- 'Gefascineerd door het verleden. Gerdina Hendrika Kurtz (1899-1989)', in: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*, vol. 20, 2000, pp. 185-199.

Bedenkingen bij het artikel en de uiteenzetting van Hilde Timmerman en Heidi Timmerman

Seminarie Vereniging voor Vrouwengeschiedenis, 18 april 2008, Amsterdam

In *Historica*, jg. 30, nr. 3 (oktober 2007), verscheen een artikel van de hand van twee Vlaamse geschiedenisleerkrachten die een analyse maakten van een veelgebruikte reeks handboeken voor geschiedenis in het Vlaams middelbaar onderwijs. Hun kritiek was dat deze *Storia*-reeks te weinig aandacht besteedt aan de rol en de betekenis van vrouwen in de geschiedenis. Op de studiedag van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis stelden zij de resultaten van hun analyse voor en gaven tips om als leerkracht om te gaan met de ondervertegenwoordiging van vrouwen in onze geschiedschrijving. Hieronder enkele bedenkingen bij dat artikel.

/ Kitty Roggeman /

Ik wil om te beginnen graag het belang van dergelijk onderzoek onderstrepen. Ook in andere disciplines, vakken en onderwijsniveaus zou een genderdoorlichting van schoolboeken veel meer moeten gebeuren. Het doel moet zijn: leerkrachten en uitgevers van schoolboeken, auteurs en pedagogische raadgevers de ogen openen voor de lacunes en de ingebakken stereotypen ten aanzien van sekseongelijkheid in de eindtermen en in de handboeken. Het is belangrijk om dit aan te tonen, want er is weinig probleembewustzijn rond deze thematiek bij leerkrachten. Dat is geen moedwil, maar een zekere blindheid die voortkomt uit het gebrek aan aandacht voor de materie in de lerarenopleidingen aan hogescholen en universiteiten. Ook is er een weerstand in het onderwijs ten aanzien van de problematiek van sekseongelijkheid of achterstelling van vrouwen.

Die weerstand heeft te maken met een aantal factoren. Ten eerste is er een overbevraging van leerkrachten: de school moet zoveel maatschappelijke vraagstukken behandelen, gaande van verkeersopleiding, relatiebekwaamheid, drugsverslaving, aidspreventie, pestgedrag enzovoort, dat een focus op sekseongelijkheid en doorbreken van rolstereotypen niet als eerste prioriteit ervaren wordt. Ten tweede: de problematiek van sekseongelijkheid wordt vaak ervaren als een aanslag op de eigen identiteitsbeleving. Leerkrachten wensen zich niet te buigen over ongelijke rolpatronen omdat dit hun eigen functioneren of/en hun visie op geslachtsrolbepaling in vraag stelt en dit als een persoonlijke bedreiging overkomt. Ten derde: zelfs als leerkrachten en pedagogische advi-

seurs aandacht zouden willen besteden aan de problematiek van rolstereotypen en ondervertegenwoordiging van vrouwen in het curriculum en de leermiddelen, dan ontbreekt het hen aan kapstokken en didactisch materiaal. Meestal zijn zij noch in hun opleiding, noch in hun persoonlijke zoektocht naar geschikt lesmateriaal in contact gekomen met bruikbare informatie die hen in staat zouden stellen die kwestie aan te pakken.

Eye-openers voor de onderwijswereld

Als we willen dat leerkrachten en pedagogische raadgevers, auteurs en uitgevers van didactisch materiaal en handboeken de genderdimensie serieus opnemen moet er een dubbele impuls komen. Enerzijds moet er meer onderzoek komen van het soort dat Hilde en Heidi Timmerman geleverd hebben. We moeten niet vrijblijvend, zo'n beetje algemeen, blijven zeggen "En waar zijn de vrouwen?". Neen, er moet heel gericht de vinger op de wonde gelegd worden om aan te tonen waar de lacunes en stereotypes zitten, hoe we daar tegenover staan en op welke wijze we daarmee kunnen leren omgaan. Om dit mogelijk te maken moeten leerkrachten en al wie het voor het zeggen heeft in het onderwijs ruggensteun krijgen van de academische wereld. Aan hogescholen en universiteiten zou meer plaats moeten zijn voor onderzoek over vrouwen, gender, ongelijkheid en onrechtvaardigheid, in alle disciplines. Daarnaast zou ook vanuit het beleid (wetenschapsbeleid en onderwijsbeleid) meer dwingend kunnen ingegrepen worden: verplichting om het genderthema op te nemen in de eindtermen¹ en substantiële ondersteuning van vrouwenstudies, zodat studenten tijdens hun opleiding in contact komen met de

problematiek en er voldoende fondsen gereserveerd zijn voor wetenschappelijk onderzoek waar onderwijsbevoegden wat zouden aan hebben in hun dagelijkse lespraktijk. Je kan niet van leerkrachten verwachten dat ze zelf onderzoek gaan doen, en als er geen materiaal voorhanden is, is het makkelijk om het hele onderwerp maar af te voeren of te herleiden tot opmerkingen in de marge.

Het verleden herschrijven

Ik zou hier ook graag een paar bedenkingen formuleren bij de kwantitatieve en kwalitatieve benadering in het onderzoek van Hilde en Heidi Timmerman. Een kwantitatieve analyse is natuurlijk voor de hand liggend bij een genderonderzoek van leermiddelen. Je gaat tellen hoe vaak vrouwen ten tonele worden gevoerd en hoeveel aandacht (woorden, gewicht) er gegeven wordt aan hun optreden. Bijvoorbeeld, worden ze enkel maar even vernoemd, worden er lange stukken aan hen gewijd, maakt hun verschijning deel uit van het hoofddiscours of worden ze slechts vermeld in het metadiscours of in de marge. Je kan dan, en dat is voor zo goed als alle bestaande handboeken het geval, aantonen dat vrouwen kwantitatief ondervertegenwoordigd zijn, zowel als individuele actoren als als groep. Meer specifiek voor geschiedenis is er een verhaal van mannen en *sous-entendu* "pour les femmes la même chose". Je kan dat aanklagen en dat moet je ook, en ervoor pleiten dat er meer aandacht gaat naar het verhaal en naar de rol van vrouwen. Je moet dit doen vanuit een streven naar een zo groot mogelijke waarheidsgetrouwheid, en een streven om recht te doen aan alle actoren van het maatschappelijk leven. Je moet het ook doen vanuit een emancipatorisch perspectief, om leerlingen kritisch te leren omgaan met het aangeboden didactisch materiaal en hen het besef mee te geven van de eeuwenlange tweederangspositie van vrouwen.

Maar het is evident dat het tellen van vrouwen twee gevaren inhoudt. Ten eerste kan je de geschiedenis geen geweld aan doen. Er waren natuurlijk ook niet zoveel prominente vrouwen die een rol gespeeld hebben in de gang van zaken, en als groep hadden vrouwen minder macht en bepaalden zij in mindere mate het politieke, maatschappelijke, intellectuele en cul- >>

turele leven. Zelfs wie op zoek gaat naar de vrouwen om hen meer plaats te geven, zal er toch niet zo heel veel vinden. Ten tweede riskeert men de zaak als opgelost te beschouwen als er wat meer vrouwen voor het voetlicht gebracht worden en zo het evenwicht enigszins hersteld wordt.

Dit is natuurlijk allemaal niet genoeg. Vandaar ook terecht, de noodzaak van een kwalitatieve analyse.

Naast de vraag 'hoeveel vrouwen' moet meer nog de vraag gesteld worden in welke rol zij worden naar voren gebracht. En daar zou ik pleiten voor een veel diepgaandere aanpak. Het volstaat mijns inziens niet om meer te focussen

“Ik denk dat we meer dan ooit de geschiedschrijving in het algemeen in vraag moeten stellen.”

op een aantal sterke vrouwen, zoals Cleopatra, Maria van Bourgondië of Mary Tudor. Natuurlijk moet recht geschieden en mag er meer aandacht gaan en gewicht gegeven worden aan hun belangrijke rol in het verloop van de geschiedenis. Maar veel belangrijker is hoe vrouwen als groep een plaats krijgen. In de handboeken *Storia*² bijvoorbeeld, gaat men steeds uit van een zogenaamd 'genderneutraal' plaatje. Gebeurtenissen en historische evoluties grijpen plaats, en de actoren worden vaak niet expliciet genoemd maar uit de aard van het gebeuren blijkt het meestal over mannen te gaan. De auteurs hadden dit hier en daar ook wel zelf door, en lasten dan af en toe een passage of een hoofdstukje 'vrouwen' in. Zo krijg je bijvoorbeeld in deel 3 ASO een paar pagina's over "De positie van de vrouw in de Middeleeuwen". Nu, kunt u zich een geschiedenisboek voorstellen waarin een hoofdstuk zou staan "De man in de Middeleeuwen"? Dat zou alleen kunnen naast "De vrouw in de Middeleeuwen", als *pendant*, maar niet als aanvulling bij het gehele boek. Een apart hoofdstuk "De vrouw in de Middeleeuwen" verraadt dat het geheel eigenlijk over mannen gaat. Deze goedbedoelde occasionele aanpak (Oh, we moeten toch ook nog even wat schrijven over de vrouwen) is beslist niet de oplossing.

Ik vrees dat we voor een veel groter avontuur staan. Ik denk dat we meer dan ooit de geschiedschrijving in het algemeen in vraag moeten stellen: de blikrichting (Wat vinden we belangrijk om te bestuderen?), de methodologie (Welke bronnen consulteren we, welke bronnen vinden we belangrijker dan andere?), de onderzoeksdomeinen (Waarom ligt zo vaak zoveel gewicht op de politieke en militaire geschiedenis, op de machtsverhoudingen en territoriumstrijd, waarom gaat er minder aandacht naar de mentaliteitsgeschiedenis, het economisch-sociale, naar culturele en intellectuele evoluties?) en de doelstellingen (Waarom willen we dat onze leerlingen iets weten over voorbije tijden, willen we dat ze feiten repertoriëren of willen we het accent leggen op het analyseren van maatschappelijke verhoudingen, machtson-

evenwichten, economische processen enz.). Ik vertel hier natuurlijk niets nieuws, en er is al heel wat werk verzet door o.m. de historici van de *Past and present*-school en de stroming van de *Annales*, waardoor het werktein van de geschiedenis verlegd werd van de studie van instellingen naar de studie van de mens en de economische en sociale structuren. Feministen en feministische historicae hebben, sinds de emancipatiebeweging van de jaren '70-'80 van de vorige eeuw, een belangrijke rol in deze evolutie gespeeld, omdat de beschrijving van dit verborgen verleden precies de kans biedt om vrouwen zichtbaar te maken.³ Het is echter betreurenswaardig dat weinig daarvan door-

stroomt naar de traditionele geschiedschrijving en nog minder naar het middelbaar onderwijs en de handboeken die daar gebruikt worden.

Vrouwvriendelijke methodologie

Dit debat hoort niet alleen te gaan over inhoud, maar ook over methodologie. Een vrouwvriendelijke *approach* van de geschiedenis zou best ook aansluiten bij een vrouwvriendelijke leerstijl. Ik heb hier niet voldoende ruimte om dit verder te ontwikkelen, maar ik wil graag verwijzen naar een uiterst interessant actieonderzoek van Geert Ten Dam (1997, Universiteit Amsterdam) waarbij aangetoond werd hoe een vrouwvriendelijke onderwijsmethode door de meisjes, maar ook door de jongens, enthousiast onthaald werd en meer belangstelling voor ge-

schiedenis opleverde dan een traditionele aanpak. Ten Dam bracht leermiddelen aan die aansloten bij de algemene kenmerken van de leerstijl van meisjes: op mensen gerichte materie, emotioneel inlevingsvermogen en met een link naar de dagelijkse werkelijkheid. Zo werkte zij bijvoorbeeld rond het thema 'verzuiling' in de negentiende eeuw vanuit verschillende invalshoeken, waarbij het wel of niet hebben van een groot aantal kinderen het uitgangspunt was. Alle leerlingen vonden deze aanpak veel boeiender dan de traditionele aanpak die een theoretische omschrijving gaf van het begrip 'verzuiling', en allemaal zegden ze, meer dan daarvoor, het nut in te zien van kennis van de geschiedenis.

Wel bleek ook uit dit experiment dat noch meisjes, noch jongens zich graag verdiepten in expliciete vrouwengeschiedenis. Jongens voelden zich buitengesloten en meisjes wilden zich niet identificeren met de achterstelling van vrouwen in het verleden. Eerder valoriseerden beide groepen een goede integratie van de politieke en maatschappelijke rol van vrouwen in de *mainstream* historiografie, waarbij niet de politieke geschiedenis domineert, maar veel aandacht gaat naar het sociaal-economische, en naar wat de 'gewone' vrouwen én mannen dan deden... ///

Noten:

¹ Dit zijn in België de door de overheid opgelegde doelstellingen die in een bepaald leerjaar moeten bereikt worden.

² *Storia* is een reeks voor het Algemeen Secundair Onderwijs en het Technisch Secundair Onderwijs, vanaf 1990, tweede druk 1997-1998, Van In, Lier, wisselende auteurs.

³ Ik refereer bijvoorbeeld aan het werk van Sheila Rowbotham, o.m. *Hidden from History*, Vintage Books, 1976, en Anderson en Zinsser, *A History of Their Own*, Pinguin, 1988.

Kitty Roggeman (*1945); licentiate Romaanse Filologie; voormalig docente Hogeschool Antwerpen, lerarenopleiding; voormalig hoofdredactrice feministisch tijdschrift Schoppenvrouw (1978-1999); voormalig voorzitter Vrouwen Overleg Komitee (2003-2008).

Literatuur

- Marga Altena, 'De druppel en de steen. Ervaringen met het onderwijs in vrouwengeschiedenis', in: *Spiegelbeeld, Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 25*. Amsterdam, 2005, pp. 94-119.
- Mieke de Vos, 'Juf, waren wij dan helemaal niet belangrijk?' *Vrouwengeschiedenis in de praktijk van het middelbaar onderwijs*, in: *Spiegelbeeld, Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 25*. Amsterdam, 2005, pp.115-129.
- Mieke de Vos, 'Uit de krabbemand!', in: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 24*. Amsterdam, 2004, pp. 212-219.
- Denise De Weerd, 'Bronnen voor Vrouwengeschiedenis', in: *Verslagen van het RUG-Centrum voor Genderstudies*, nr. 4, Gent, 1994, pp. 45-54.
- Anne-Marie Gallagher, Cathy Lubleska & Louise Ryan, *Re-presenting the Past: Women and History*. London, 2001.
- Maria Grever, 'Het vrouwelijke oculair. Een historische beschouwing van vrouwengeschiedenis in de VS en West-Europa vanaf circa 1979', in: *SIO (Scholen in Ontwikkeling), Lesmap geschiedenis, bijlage 1*. Amsterdam, 1987, pp.168-177.
- Anja Roubos, 'Over de toekomst van vrouwengeschiedenis', in: *DinaMiek 7*, 1 (1990), pp. 48-49.
- Geert Ten Dam Geert & Hanneke Teekens Farkas, 'The Gender Inclusiveness of a Women's History Curriculum in Secondary Education', in: *Women's Studies International Forum 20*, 1 (1997), pp. 61-75.
- Elise Van Nederveen Meerkerk en Marlou Schrover, 'In eigen boezem. De integratie van vrouwengeschiedenis na 25 jaar'. *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 23*. Amsterdam, 2003, pp. 222-233.

Nederlandse vrouwen en het nationaalsocialisme

Nederlandstalige publicaties over vrouwen en hun engagement in nationaalsocialistische organisaties vóór en tijdens de Tweede Wereldoorlog liggen niet bepaald dik gezaaid. Genderhistorici in Duitsland en in de rest van West-Europa hebben zich via wetenschappelijke publicaties wel over dit onderwerp ontfermd, maar deze studies bereiken meestal niet het grote publiek. Hierdoor kunnen stereotypen en niet getoetste vooronderstellingen rustig verder blijven bestaan, niet gehinderd door wetenschappelijke basiskennis van het onderwerp. Met de studie *'Voor Volk en vaderland. Vrouwen in de NSB, 1931-1948'* kan een Zonneke Matthée wel een breder publiek bereiken. Het werk is vernieuwend en het beantwoordt aan alle regels van de wetenschappelijke kunst, maar tegelijk vermijdt de auteur wetenschappelijk jargon en laat het zich vlot lezen.

/ Machteld De Metsenaere /

Voor *Volk en Vaderland* (naar de naam van het weekblad van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland) bestudeert via 14 hoofdstukken het wel en wee van de NSB-vrouwen. Het was daarbij duidelijk niet de bedoeling een institutionele, organisatorische geschiedenis van deze NSB-vrouwen te reconstrueren. Veel eerder laat de auteur zich leiden door een bekommernis die ook eerder al buitenlandse onderzoekers bezighield. Namelijk de vraag waarom Nederlandse vrouwen aangetrokken werden door het nationaalsocialisme, wetende dat dit een vrouwbeeld promootte dat niet bepaald feministisch kon genoemd worden.

De aantrekkingskracht van het nationaalsocialisme

Deze centrale onderzoeksvraag wordt gestoffeerd in het eerder klassieke vierde hoofdstuk over 'Moederschap, feminisme en antifeminisme in Duitsland en Nederland', waarin een stand van zaken wordt opgemaakt via standaardwerken die over dit thema verschenen. Dit biedt meteen de contextualisering voor de eigenlijke NSB-vrouwengeschiedenis. Zonneke Matthée vult dit literatuuronderzoek aan met uiteenlopende bronnen. Een analyse van de tijdschriften van de Nationaal Socialistische Vrouwen Organisatie ('nationaalsocialistische rollen, recepten en patronen') reconstrueert het discours ten aanzien van vrouwen. Het tijdschrift had zo'n 2000 abonnees, zowat 10 procent van de 20 000 NSVO-leden anno 1943. Om te achterhalen wie dit vertoog bereikte, het te toetsen aan de praktijk en de aantrekkelijkheid ervan op deze vrouwen te doorgronden, maakt de auteur gebruik van 175 CABR-dossiers (dossiers van na de oorlog gearresteerde personen, bewaard in het Centraal Archief voor Bijzondere Rechtspleging). Het betreft hier een selectie – geen representatieve steekproef aan-

gezien de minder actieve vrouwelijke achterban van NSB hierin ondervertegenwoordigd is – van 175 leidinggevende NSVO-vrouwen uit uiteenlopende hoeken van Nederland. Deze dossiers vormen een zeer rijke bron aan informatie. Allerhande persoonlijke informatie en bewijsmateriaal dienden een eventuele vervol-

ging dan wel vrijstelling toe te laten. Zo laten deze dossiers o.m. toe een sociaaldemografisch, religieus en geografisch profiel te schetsen van deze vrouwen en hiermee een aantal gangbare vooronderstellingen te toetsen. Anderzijds bevinden zich in deze dossiers ook de resultaten van hun ondervragingen. Zich bewust van de eventuele sociaal wenselijke antwoorden en met de nodige historische kritiek gebruikt ze deze om de vraag naar de aantrek-

kingskracht van het nationaalsocialisme te beantwoorden. Ze komt tot de conclusie dat een combinatie van 'bewuste' politieke en sociaal-economische motieven en 'onuitgesproken' beweegredenen aan de basis lagen van hun keuze. Bij 117 – eerder hoger opgeleiden – van de 175 vrouwen domineerde de politieke overtuiging. Bij de groep die lid werd tijdens de bezetting wogen sociaaleconomische motieven door. Ofschoon heel wat buitenlands onderzoek wijst op het belang van dagelijkse ervaringen en op de invloed van familie en vrienden, onderlijnt Matthée dat de door haar onderzochte vrouwen bewust kozen voor het nationaalsocialisme. Zelden was er sprake van druk van familie of omgeving. Deze vrouwen manifesteerden m.a.w. engagement en politiek bewustzijn.

De auteur stelt eveneens vast dat de NSB tijdens de oorlog duidelijk fungeerde als een instrument van sociale promotie gezien het een "belangrijke werkgever was die goede salarissen betaalde" (p. 236). De combinatie van de inhoud van de dossiers met allerlei andere bronnen laat de auteur bovendien toe om de vertogen van de gearresteerde vrouwen na de oorlog te toetsen aan hun feitelijke collaboratiedaden en te wijzen op een justificatie achteraf met onder meer anticommunistische argumenten. Dit doet ze met veel nuance, kritische zin en afstandelijkheid, wellicht beducht voor de valkuil van morele oordelen of voor verwijzingen naar haar persoonlijke betrokkenheid. Zo twijfelt ze op subtiele wijze aan de oprechtheid van de verklaringen ten aanzien van de rechtbank van Hilde Bongertman, een antisemitisch en groot-Germaans NSVO-lid, tegelijk ooit de eerste stewardess bij KLM en een 'moderne zelfstandige vrouw': "Zij was een leuke vrouw om te zien en was gewend voor een publiek te spreken. En daartoe was niet iedere verdachte in staat." (p.267)

Zonneke Matthée brengt ook voor het eerst een stand van zaken over de naoorlogse interneringen. In vroeger onderzoek werden de bestraffing van de collaboratie én de collaboratie zelf zelden samen bestudeerd. Ondanks hun leidinggevende posities bleken de 175 bestudeerde vrouwen eerder tot de 'lichte' gevallen te behoren en werden ze meestal voorwaardelijk buiten vervolging gesteld. Amper één derde moest voor een tribunaal verschijnen. Zoals in Vlaanderen eveneens door historici werd geopperd veronderstelt de auteur dat de minder belangrijke zaken in een eerste fase te zwaar werden bestraft.

Zes levens

Wat het boek eveneens aangenaam om lezen maakt, is het feit dat de hoofdstukken over de >>

175 NSB-vrouwen als representatief tegengewicht op macroniveau en interpretatiekader fungeren voor de verhalen over de individuele levens van enkele (zes) hoofdrolspelers. In deze zes levensgeschiedenissen, waarin ze de meerwaarde van egodocumenten bewijst, schenkt ze terecht veel aandacht aan de psychologische tekening en de interpersoonlijke relaties (zoals deze tussen Mussert, stichter van de NSB en Rost van Tonningen), inclusief de amoureuze (bijvoorbeeld de liefdesaffaires van Mussert). Ofschoon Mussert nauwelijks belangstelling opbracht voor de vrouwenaspecten in het NSB-programma, acht Zonneke Matthée zijn charisma in belangrijke mate verantwoordelijk voor de aantrekkingskracht van het antidemocratische en antifeministische nationaalsocialisme op Nederlandse vrouwen. Deze vrouwen vielen immers voor zijn charme en des te gemakkelijker voor zijn alternatief ideaal waarin vrouwen werden geherwaardeerd als moeders van de volksgemeenschap en als echtgenotes. Het succes van dit ideologisch alternatief verklaart Zonneke – geïnspireerd door de analyse van vroegere genderhistorici, zoals Macciocchi – doordat dit het karakter heeft van een plaatsvervangende religie met sterke ‘vrouwelijke’ idealen (gemeenschapszin, opofferingsgezindheid...). Zonneke Matthée verbaast zich hierover, aangezien de door haar bestudeerde vrouwen van zeer uiteenlopende origine vaak een ‘geëmancipeerde indruk’ maakten (p. 360, met betrekking tot de 20 procent alleenstaande vrouwen). Ze bedoelt dat ze zelf autonoom kozen voor deze ideologie en meestal ook de verantwoordelijkheid voor deze keuze opeisten.

Vlaamse lezers zullen in verschillende hoofdstukken de opvallende parallellismen met Vlaanderen noteren of de aspecten die zich lenen voor verder comparatief onderzoek; Zonneke Matthée kijkt immers niet over de Belgisch-Nederlandse grens. Het door haar even vermelde bestaan van contacten tussen Nederlandse en Vlaamse nationaalsocialistische vrouwen verdient eveneens zeker verdere aandacht. Ook de argumenten die sommige vrouwen ter verdediging aanvoerden komen ons erg bekend voor: net zoals tal van Vlaamse geïnterneerde vrouwen beweerden ze ‘niet aan politiek te doen’. Door van partijpolitiek een mannenzaak te maken, waar het nationaalsocialisme bovenstond, konden ze de verantwoordelijkheid voor hun daden van zich afschuiven. ///

Zonneke Matthée, *Voor Volk en Vaderland. Vrouwen in de NSB, 1931-1948*.
Balans, 2007, 368 blz.,
ISBN 978 90 501 8817 3, €19,95.

/ Nieuwe boeken /

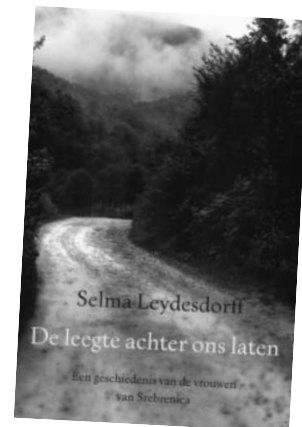
Selma Leydesdorff

De leegte achter ons laten. Een geschiedenis van de vrouwen van Srebrenica

In 1995 werden in Srebrenica mannen en vrouwen van elkaar gescheiden. De mannen werden vermoord. De vrouwen bleven achter en moesten het verder zien te rooien met hun herinneringen in een wereld waarin hun echtgenoten, zonen en familie verdwenen waren. Selma Leydesdorff zocht deze vrouwen op en schreef een oral history van Srebrenica op basis van hun verhalen. Daarin staat het moment van het grote afscheid centraal, maar terwijl ze vertellen zoeken de vrouwen ook naar een verklaring voor wat er met hen en hun land gebeurde.

De leegte achter ons laten is een boek over moord, verkrachting en geweld, maar tegelijkertijd ook een poging de gebeurtenissen in een bredere context te plaatsen dan tot nu toe in Nederland is gebeurd. Er wordt ook verslag gedaan van het Nederlandse falen om de overlevenden te helpen en van de drempels die door de toenmalige regering werden opgeworpen om dat aan de orde te stellen. Overheersend zijn het verdriet en het gevecht van de vrouwen om nieuwe betekenis te geven aan hun leven. Zij laten zien hoe het is als oude bekenden en vrienden tot moordenaars worden.

Bert Bakker, €19,95

Aukje Holtrop

Nynke van Hichtum. Leven en wereld van Sjoukje Troelstra-Bokma de Boer (1860-1939)

Bekend werd ze vooral van *Afke's tiental*, dat de ongepubliceerde ondertitel ‘een boek voor kinderen van 8 tot 88’ meekreeg. Nynke van Hichtum schreef haar hele leven lang en bleef schrijven, ondanks de vele tegenslagen die ze in haar leven te verwerken kreeg. Terwijl haar man Pieter Jelles Troelstra vocht voor de arbeidersbeweging en zich inspande om de SDAP van de grond te krijgen, werd Sjoukje Bokma de Boer (zoals Nynke van Hichtum eigenlijk heette) ziek na de geboorte van hun tweede kind. Ze kwam er nooit bovenop, ondanks vele therapieën en rustkuren, maar haar liefde voor het schrijven werd er niet door geraakt. Dit boek is naast een verslag van een moeizaam, maar bewogen leven,

ook een transcript van een roerig tijdperk in de Nederlandse geschiedenis. Aukje Holtrop beschrijft met vaardige hand de gebeurtenissen die een leven en een geschiedenis vormen en creëert zo een uitermate lezenswaardige kroniek.

Olympus, €17,50

Hedda Kalshoven-Brester

Ik denk zoveel aan jullie. Een briefwisseling tussen Nederland en Duitsland 1920-1949

Een Duits meisje belandt in 1920 met een transport oorlogskinderen in Nederland om hier te herstellen. Negen jaar later trouwt ze met een zoon uit het Utrechtse pleeggezin. Als de politieke betrekkingen tussen de buurlanden verslechteren en de Duitse inval dichterbij komt, breekt een zware tijd aan. De briefwisseling tussen de vrouw en haar familie in Duitsland laat de worsteling zien van een loyaliteitsconflict dat de goede familieverhoudingen steeds verder onder druk zet. De correspondentie tussen het meisje en haar familie is gebundeld in dit boek van Hedda Kalshoven-Brester. De brieven laten het groeiend enthousiasme zien van een Duitse burgerlijke familie voor Hitler en het opkomende nationaalsocialisme, alsmede het innerlijke conflict van een vrouw die zich steeds meer met haar Nederlandse omgeving vereenzelvigd. Het wordt steeds moeilijker om de warme familieband te verzoenen met de politieke meningsverschillen. Deze emotionele tweestrijd vormt de rode draad in de brieven en maakt van dit boek een indrukwekkend en ontroerend tijdsdocument.

Olympus, €15,-

/ Service /

**Bekroning proefschrift
Danielle van den Heuvel**

Danielle van den Heuvel heeft tijdens de jaarlijkse conferentie van de *Britse Economic History Society* (28 - 30 maart 2008) de *Thirsk-Feinstein Dissertation Prize* uitgereikt gekregen. Zij kreeg de prijs, 1000 pond, voor haar proefschrift *Women and entrepreneurship. Female traders in the Northern Netherlands c. 1580-1815*, dat zij schreef aan het IISG, als onderdeel van het project 'Vrouwenarbeid in Nederland in de vroegmoderne tijd'.

**Kijk voor tentoonstellingen en activiteiten rond
vrouwengeschiedenis ook eens op onze website:
www.vrouwengeschiedenis.nl > Activiteiten.**

Hoogleraarspost Emily Hemelrijk

Mw. dr. E.A. Hemelrijk (1953) is benoemd tot hoogleraar Oude Geschiedenis aan de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam (UvA). Emily Hemelrijk zal zich de komende jaren binnen haar leeropdracht bezighouden met haar NWO Vidi-project *Hidden lives – public personae. Women in the urban texture of the Roman Empire*. Dit onderzoeksproject richt zich op de rol van vrouwen in het sociale en publieke leven van de talrijke Romeinse steden in Italië en de westelijke provincies van het Romeinse rijk in de eerste drie eeuwen van de keizertijd.

Het onderzoek moet nieuw licht werpen op een tot nu toe weinig bestudeerde groep van vrouwen uit de lokale stedelijke elites en uit groepen direct daaronder. Hoewel stedelijke magistraturen en het lidmaatschap van de stadsraad in de Romeinse wereld voorbehouden waren aan mannen, verraden de talloze openbare standbeelden en inscripties voor vrouwen een opmerkelijke deelname van Romeinse vrouwen aan het sociale en publieke leven van deze steden. Als priesteressen, weldoensers of stadspatronessen maakten sommige vrouwen zich zo verdienstelijk voor hun stad, dat de stadsraad hen op een openbare plaats eerde met een standbeeld en inscriptie. Maar ook richtten vrouwen zelf (soms in groepsverband) voor anderen openbare standbeel-

den op, waarbij zij niet alleen de naam van de geëerde, maar ook hun eigen naam op de begeleidende inscriptie vermeldden.

De inscripties, standbeelden en andere monumenten opgericht door en voor vrouwen in de steden van Italië en de westelijke provincies worden in hun onderlinge samenhang bestudeerd om de publieke personae van de vrouwen en hun deelname aan stedelijke 'netwerken' en organisaties te kunnen vaststellen. Hemelrijk beoogt met haar onderzoek een bijdrage te leveren aan de geschiedenis van de Romeinse steden en een nieuwe visie te bieden op de sociale en publieke rol van vrouwen hierin.

Hemelrijk is sinds 2002 senior docent-onderzoeker aan het Instituut Geschiedenis van de Universiteit Utrecht. Daarnaast is ze hoofdredacteur en voorzitter van de redactie van het tijdschrift *Lampas* en plaatsvervangend lid van de Wetenschappelijke Adviesraad (WAR) van het Koninklijk Nederlands Instituut te Rome. Eerder werkte zij onder meer als docent Oude Geschiedenis aan de Universiteit Leiden en aan de Vrije Universiteit van Amsterdam, en als docent Oude Geschiedenis, Archeologie en Europakunde aan de Haagse Hogeschool. Zij promoveerde aan de Radboud Universiteit (Nijmegen) op het proefschrift *Matrona docta. Educated women in the Roman élite from Cornelia to Julia Domna*.

Vrouwenhulpverlening in de schijnwerpers**Voor aankondiging symposium Vrouwenhulpverlening 1975-2000
& filmpremière Van hysterie naar vrouwenhulpverlening**

Op 25 september 2008 organiseren het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV) en het Gender Graduate Programme (GGeP) van Universiteit Utrecht een symposium over de bijzondere geschiedenis van de vrouwenhulpverlening in Nederland, mét de feestelijke première van de film *Van hysterie naar vrouwenhulpverlening*.

Plaats: Amsterdam (de definitieve locatie wordt nog bekend gemaakt)

Tijd: 14.00-19.00 uur

Het programma• *Lezing Gail Pheterson**

'*Erven van de vrouwenhulpverlening*', een geschiedenis voor de toekomst Prof Gail Pheterson introduceerde FORT (Feministische Oefengroepen Radikale Therapie) in Nederland en speelde een belangrijke rol in de ontwikkeling van Vrouwenhulpverlening in Nederland. Momenteel werkt zij in aan de Universiteit van Picardie, in Amiens (Frankrijk). Co-referaat: Marijke Naezer (oud-student Gender Studies in Nijmegen en Utrecht) deed onderzoek naar de geschiedenis van Vrouwengezondheidscentrum 'De Maan'.

• *Boekpresentatie*

Indra Boedjarath, klinisch psycholoog en Nelleke Nicolai, psychiater, nemen de eerste exemplaren van het boek *Vrouwenhulpverlening 1975-2000. Beweging in en rond de gezondheidszorg* in ontvangst en spreken over de betekenis van Vrouwenhulpverlening.

Het boek, onder redactie van Janneke van Mens-Verhulst en Berteke Waaldijk, bevat nieuw onderzoek, oude herinneringen en verrassende interpretaties van geschiedenissen die het verdienen om bewaard en doorgegeven te worden. Aan het boek werkten 14 auteurs mee en werden meer dan 25 vrouwen geïnterviewd. Voor de betrokkenen een feest der herkenning, voor de huidige professionals in en rond de gezondheidszorg een onmisbaar en inspirerend naslagwerk.

• *Première*

van de documentaire *Van hysterie naar vrouwenhulpverlening, bespreken van het onbespreekbare*. Over de herinneringen aan vrouwenhulpverlening in Nederland. Regie: Grietje Keller en Josien Pieterse in opdracht van het IIAV. Product is Terrain Vague Film.

Een bijzondere documentaire waarin persoonlijke verhalen van voorvrouwen uit de Vrouwenhulpverlening(VHV)-beweging zijn vastgelegd. Er is gebruik gemaakt van de nieuwe collectie Moving Women's History van het IIAV: een verzameling gefilmd interviews met vrouwen die actief waren in de vrouwenbeweging. Leef mee met de ontroering en verbazing van herinneringen.

• *Start videoproject IIAV*

Tevens is deze middag het startschot om de video-interview verzameling van het IIAV uit te breiden. Naast het verzamelen van 'papieren' archieven wil het IIAV verder gaan met het vastleggen van mondelinge getuigenissen op video. Om een compleet beeld te kunnen geven van de vrouwenbeweging is het noodzakelijk om de verhalen en de persoonlijke ervaringen van vrouwen die een sleutelrol vervulden vast te leggen.

De ambitie van het IIAV is om de hele breedte van dit historisch belangrijk tijdperk vast te leggen met behulp van video-interviews: van Man Vrouw Maatschappij en Dolle Mina, tot en met de zwarte vrouwenbeweging. Er is gelegenheid om ideeën, materiaal en suggesties in te leveren.

Geïnteresseerd? Kijk dan op: www.videohistoryiav.blogspot.com

* Op vrijdag 26 september verzorgt prof. Gail Pheterson in Utrecht bij GGEP een Engelstalige masterclass voor studenten en onderzoekers. Belangstellenden kunnen zich hiervoor melden bij NOV@let.uu.nl. Aan deelname kunnen kosten verbonden zijn.

Aanmelding voor het symposium via pr@iav.nl.